

דרכה של יוכבד סגל בעיבוד אגדות חז"ל לילדים

לאה חובב

ליוכבד היקרה לאי"ט,
למלאת לך תשעים שנה –
כה לחי!

המחברת וספרייה

בין הסופרים שתרמו תרומה חשובה בעיבוד אגדות חז"ל לילדים, תופשת יוכבד סגל מקום נכבד. בספרייה, "כה עשו חכמינו"¹, עיבדה יוכבד סגל אגדות רבות לילדים בגיל הגן וילדים בכיתות הנמוכות של בית הספר, מתוך גישה חינוכית והבנה פסיכולוגית של צורכי הילד. מפעל זה נולד בעירודו של מנהל האגף לחינוך דתי במשרד החינוך והתרבות, מר יוסף גולדשמידט ז"ל, שאף נתן לספר את שמו, "כה עשו חכמינו", כפי שהעידה בפני המחברת. חמישה כרכים ראו אור בסידרה זו, ובכל כרך כארבעים אגדות. הכרך הראשון הופיע בשנת 1963, השני ב-1969, השלישי ב-1976, הרביעי ב-1981, והחמישי ב-1990. מכאן שהמחברת שקדה על עבודה זו במשך למעלה מעשרים ושבע שנים. הספרים מותאמים לגילים שונים: הראשונים לגיל הרך ושלושת האחרונים לגיל גבוה יותר. בכרך הראשון, בצד הערות מתודיות מפורטות לגננות, מחלקת סגל את הסיפורים לפי גילים: לבני ארבע, לבני חמש, ולמעלה מחמש. יש בחלוקה זו משום סיוע רב לגננות.

יוכבד סגל נולדה בדיסלדורף שבגרמניה, בה' בחשון תרע"א (7.11.1910). היא סיימה שם סמינר לגננות ולמנהלות, ועבדה כגננת ומדריכה במוסדות לילדים. בשנת 1933 עלתה לארץ ישראל. תחילה ישבה בירושלים, לאחר מכן הצפינה לחיפה ולכפר את"א,

¹ יוכבד סגל, כה עשו חכמינו, תל-אביב, 1963-1990. כרך ראשון יצא בשיתוף אגף החינוך הדתי, משרד החינוך והתרבות.

שם עבדה כגננת וכמפקחת על גני ילדים. עם שובה לירושלים בשנת 1960 עבדה כמורה ומדריכה לגננות בסמינר "אפרתה". התמידה בעבודה זו עד שנת 1974 כשפרשה לגמלאות.

יוכבד סגל כתבה גם ספרים מקוריים לילדים. ספריה אף הם ברוח המסורת היהודית, בלשון קלה וברורה היונקת מלשון חכמים. ואלה ספריה: "דרורי" (1960), מספר על קורות דרור-בית; "בנצי בונה בית" (1967), הוא סיפור קצר על אהבת נכד לזקניו ולשבת; "ניסים שבכל יום" (1977), סיפורים על השגחת ה'; "החסיד מהמבורג" (1978), סיפור על חייו של ר' אהרן מרכוס, חוקר הקבלה והחסידות, יליד גרמניה שהצטרף לחסידות במזרח אירופה; סיפורים קצרים בסידרת "שולמית" (1978): "השומרת הטובה", "מי מקנא" ו"גבורים". הספר "למי אכפת?" (1986) כולל שני סיפורים על התמודדות עם בעיות חברתיות.

האגדות המעובדות ב"כה עשו חכמינו" תורגמו לשפות רבות. לאנגלית תורגמה כל הסידרה, לגרמנית שלושה כרכים, ולשפות אחרות מבחר אגדות: לספרדית, לפורטוגלית, לצרפתית, ליפנית (תורגם מאנגלית), ואף לרוסית תורגמו אגדות. תופעה זו מצביעה על הצורך שקיים בגנים ובבתי הספר בחומר ספרותי מאגדות חז"ל, ועל היות עיבודים אלה שווים לכל נפש.

"כה עשו חכמינו" – מבחר אגדות לילדים

מבנה הספרים ותוכנם

אם נשווה את "כה עשו חכמינו" למפעלו של ישראל בנימין לבנר, "כל אגדות ישראל"², נוכל לעמוד על ההבדל הגדול שבין מבנה הספרים, תוכנם והיקפם. ספרו של לבנר ערוך בסדר כרונולוגי מבריאת העולם ועד אחרית ימי ר' אליעזר הגדול, ואילו "כה עשו חכמינו", ערוך לפי נושאים ועניינים, כפי שנפרט בהמשך, ללא כל רצף היסטורי. הבדל נוסף בולט הוא היקף האגדות המעובדות. הואיל וסגל היתה ככולה לרמתם ולכושר קליטתם של הקוראים הצעירים, ממילא לא תמיד נמצאו לה הרבה אגדות המתאימות לכל גיל וגיל; לפיכך מספר האגדות המעובדות ב"כה עשו חכמינו" הוא בסך הכל מאתיים ושמונה, בעוד לבנר עיבד 1088 אגדות, המתאימות לגיל בית הספר וחלקן לכיתות גבוהות.

2 ראה לאה חובב, "דרכו של ישראל לבנר בעיבוד אגדות חז"ל לילדים", דרך אגדה ב (תשנ"ט), עמ' 123-140.

עוד יש אצל סגל מה שאין בספרו של לבנר, הקדמה שיש בה פואטיקה של דרכי העיבוד ביצירתה, בעוד לבנר לא כתב דבר על דרך עבודתו. בעניין זה הלכה סגל בדרכו של זאב יעבץ בספרו "שיחות מני קדם", שהוסיף לעיבודיו תיאוריה ופואטיקה מפורטת, כפי שהראיתי במאמרי עליו.³ נוסף על ההקדמות לכל כרך בנפרד, הוסיפה המחברת, כגננת ותיקה ומנוסה, הערות מתודיות לנושאים השונים (בסוף כרך א'), שבהן יש הנחיה והכוונה לגננות, לדרך שבה רצוי לעסוק בסיפורים השונים לפי הנושא הנידון. מובן שיש כאן מטרה דידקטית מוצהרת וברורה שלפיה תהיה לאגדות השפעה חינוכית על הילדים. בכרך השני נוספו בסוף "הרהורים והערות" לכמה נושאים – "התפילה", "קיום מצוות באהבה ובמסירות", ו"בין אדם לחברו" – וכל זאת כדי להדריך את הגננות והמורות שמעשיהם של חז"ל "ישמשו לנו מורה דרך".

ההבדל הבולט בדרך עיבוד האגדות של סגל לעיבודיהם של יעבץ ולבנר הוא הלשון. בעוד שני הקודמים נזקקו בעיבוד האגדות ללשון המקרא, כתובות האגדות ב"כה עשו חכמינו" בלשון ימינו כשהזיקה ללשון חכמים בולטת בהן. המחברת היתה מודעת ללשון הקשה שבתלמוד ובמדרשים, וכל אגדה שנכתבה בארמית תורגמה כמובן לעברית. אולם כדי להעשיר את לשון הילדים ולשמור על לשון חכמים הוסיפה המעבדת כפעם בפעם פירוש בסוגריים לביטוי קשה או למושג לא ברור – ואדגים מדרך ג': "בסכר (= חומה העוצרת את מיי-הנהר מלהשתפך על פני השדות) התהווה חור..." (עמ' 159); "חמר (= נוהג בחמורים, מוביל סחורות וגם מרכיב בני אדם)", עמ' 219; "פגש את אריסו (= האיש שעבד בכרמו ובפרדסו תמורת חלק מן היבול)" (עמ' 158); "נתכרמו פניו (= החיירו פניו)" (עמ' 242), ועוד כיוצא באלה. הלשון הקלה קולחת ומתאמת לילדים בגיל הרך.

נושאי האגדות

בחירתה של סגל בנושאים מסוימים שאותם מצאה לנכון לעבד ולהביא בפני הילדים נבעה מתוך היותה היא עצמה מחנכת דתית הבקיאה בנפש הילד הרך. בכל ההקדמות שכתבה לכרכים השונים היא שבה ומדגישה את מטרתה החינוכית-הדידקטית ואת דאגתה לרמתו המוסרית של הדור הבא: "היש לקוות להשפעה החינוכית הרצויה בעזרת סיפורים אלה?" (א, עמ' 9); ובדבריה לקוראים: "הבה נקווה שכולנו נזכה להתקרב למעשי-חכמינו ז"ל, ולו אפילו במקצת!" (ג, עמ' 8).

3 לאה חובב, "זאב יעבץ, עיבוד אגדות חז"ל לילדים – התאוריה והמעשה", דרך אגדה א (תשנ"ח), עמ' 152, 170.

המחברת מדגישה את השפעת הסיפור על הילד ואת הזדהותו עם המסופר: "גם אין חשש מפני ריחוק הזמן ושוני המנהגים. הנסיון מלמדנו, שילדים מסוגלים להזדהות עם דמויות, שמעולם לא ראו אותן אלא רק שמעו עליהן" (א, עמ' 9). על כן לא חששה לכלול בספריה מעשים על אישים שחיו בתקופה קדומה הרחוקה מתפישת הילד שמתקשה בהבנת גורמי הזמן והמקום.

הסיפורים מאורגנים סביב נושאים מרכזיים, ולכל נושא הביאה סגל כמה וכמה סיפורים – חזרה זו על אותו מוטיב מחזקת בילד את ההזדהות עם העניין הנידון. לדוגמא, "כיבוד אב ואם" (כרך א') כולל מספר סיפורים: ר' טרפון ואמו; כיבוד אב (דמא בן נתינה); ר' יהושע והקצב; אבא ואמא טובים מכל. בכל אחד מן הסיפורים מובא היחס הטוב של הברך להוריו בדרך עלילתית ולעיתים דרמטית, ולא כהטפת מוסר.

בדרך זו הולכת המחברת בכל חמשת הכרכים – והרי כמה נושאים שבהם עומדות במרכז המצוות שבין אדם לחברו: כבוד הבריות; יושרם של צדיקים; אהבת הוולת; אהבת התורה וכבוד לומדיה; אהבת הבריות. סיפורים על מצוות שבין אדם למקום: ביטחון בה'; משפט צדק; תפילה, נטילת ידיים וברכות; קיום מצוות באהבה ובמסירות; אהבת תורה; שמירת שבת, ועוד כיוצא באלה.

כאמור, הספרים מאורגנים לפי התאמה לגיל. במיוחד בולט הדבר בנושאים המכונסים בשלושת הכרכים האחרונים – השלישי, הרביעי והחמישי, המתאימים לגיל גבוה יותר – הכוללים נושאים הדורשים יותר ידיעות והבנה, כגון: לפנים משורת הדין, גרים, החכמה תחיה בעליה (כרך שלישי), מעשר, עירוב חצרות, מידת הענווה וכדומה (כרך רביעי), או אמת ושקר, צדק ויושר, עמלה של תורה וכבוד תלמידי חכמים (כרך חמישי).

מכל האמור כאן נראה שהנושאים שבחרה בהם המעבדת טובים סביב התנהגות חינוכית רצויה, בין אם במצוות שבין אדם לחברו או בין אדם למקום או יחס אדם לברואים, כגון צער בעלי חיים. גיבורי הסיפורים משמשים דוגמא לצעירים ומוליכים אותם בדרך הנכונה.

אגדות שיש בהן הרפתקאות דמיוניות, כגון סיפורי שלמה ואשמדאי, או סיפורי רבא בר בר-חנא, לא נמצא ב"כה עשו חכמינו", שכן אין כוונתה של סגל אלא לחנך את קוראיה ברצינות ולפי דוגמת מעשי חכמים. כמו כן לא כינסה סגל סיפורים על תולדות האומה, כגון אגדות החורבן וכיוצא באלה.

החלוקה לפי נושאים מקילה על הגנת והמחנכת למצוא את מבוקשה. אולם בכך הראשון הוסיפה המעבדת "מפתח נושאים (ראשיים)", שכן באגדות רבות מופיעים מספר נושאים וניתן לשייך לנושאים נוספים; פירוט זה אינו מופיע בשאר הכרכים. החלוקה הברורה לנושאים קרובים לעולמו של הילד, הופכת את הספר לשימושי ונגיש, למבוגרים ולילדים כאחד.

פואטיקה ובעיות

תכנים

בהקדמתה לכרך א' ניסחה יוכבד סגל כמה מן הבעיות שעמדו בפניה בכואה לעבד את אגדות חז"ל לילדים. הקושי הראשון הוא מתחום הבנת אגדות חז"ל וקירובן לילדים:

האם בכלל אפשר לספר אגדות אלה לילדים בגיל רך כל כך? היכינו הילדים? הימצאו בהן עניין? האם ההווי של האגדות והדמויות הפועלות בהן אינן רחוקות מתפישתם של ילדים צעירים בני תקופתנו? (א, עמ' 9).

בהקדמה לכרך ב' מרחיבה סגל את הקושי של הבנת אגדות חז"ל, כוללת גם את עצמה, ובכך מצדיקה את עיבוד האגדות:

בהיות האגדות מלאות רעיונות עמוקים, סודות ורמזים, קשה מאד לעמוד על כוונתן האמיתית, וגם גדולי האחרונים מחולקים בדעותיהם, כיצד יש לפרשן. ויש שחכמינו ז"ל דיברו במתכוון בלשון סתר, כדי שהאויבים לא יבינו את דבריהם, ואין בידינו הצופן לפיענוח הדברים (ב, עמ' 5).

בכך מודה המעבדת שהיא עצמה נתקלה בקשיים רבים בהבנת דברי חז"ל ונוקקה לפירושים, קל וחומר שיש לפרש אותם לילדים:

יוצא מכאן, שגם אילו ניסינו, בעל כורחנו, להגיש את האגדות כלשונון ולהימנע לגמרי מפירושן, עדיין לא ניצלנו מסכנתם של אי-הבנה או פירוש מוטעה מצד השומעים והקוראים הצעירים (ב, עמ' 5).

דברים אלה באים להצדיק את עצם העיבוד של אגדות חז"ל. גם בדבריה אל "הקוראים הצעירים", בהקדמה לכרך ג', היא מצביעה על הקשיים:

באשר לי, ביקשתי את עזרתם של תלמידי-חכמים, כדי שאוכל להבין ולהסביר גם לכם... ובכל זאת נשאר פרטים שלא מצאתי להם פירוש או הסבר, ולפעמים גם חסרו פרטים שבלעדיהם קשה להבין את הסיפור (ג, עמ' 7).

בדברים אלה מדגישה סגל שיש בעיבוד גם פירוש לאגדה, אבל נשארים פערים רבים שעל המעבד להשלים מדמיונו; והמחברת מפנה אותנו לפירושים שבהם נעזרה:

על פי רוב וככל שיכולתי, נשענתי על מפרשינו הגדולים: רש"י, מהר"ל⁴ ומתנות כהונה (למדרש רבה) ועוד. לעיתים קרובות גם ראיתי צורך לתאר פרטים, שלא סופרו על ידי חז"ל. כמובן השתדלתי שלא לחרוג מגדר המתקבל על הדעת בהתחשב עם הזמן, הרקע, דברי חז"ל מפורשים במקום אחר וכו' (ב, עמ' 6).

בכל ההקדמות שכתבה סגל לכרכים של "כה עשו חכמינו" ניכרת חרדתה הרבה מפני סילוף חלילה של דברי חז"ל – כבר בהקדמה לכרך א' היא אומרת את הדברים הבאים:

אך אל נשכח, שבספרנו את אגדות חכמינו ז"ל, שעל אדמת קודש אנו עומדים, וכי אין לנו רשות לשנות משהו במהות תוכנו (א, עמ' 11).

הוא הדין בהקדמה לכרך החמישי:

גם הפעם לא ניצלתי מאותם לבטים וספקות אשר מלווים אותי מאז שהתחלתי לכתוב: באיזו מידה יש צורך לפרש, להרחיב, להסביר וכדו', ובאיזו מידה מותר לי לעשות כן. בכל אופן השתדלתי עוד יותר מבעבר שלא לחרוג ממה שמפורש, או שלפחות נרמז במדרש עצמו או במפרשים (ה', עמ' 6).

גישה זהירה זו לדברי חז"ל היא עיקרון מרכזי בכל עבודתה של סגל בעיבוד האגדות. החשש פן יסלף העיבוד את מהות כוונתם של דברי חז"ל, שאליהם מתייחסת המעברת בחרדת קודש, מבטיח מצד אחד נאמנות למקור, אולם מן הצד האחר כובל את יד המעבד ועלול לקצוץ את כנפי הדמיון שהם אחד מיסודות האגדה. כדי להימנע מכישלון נהגה סגל לפנות למקורות עצמם: "השתדלתי להשתמש רק במקור ולא בעבודים קיימים" (א, עמ' 11), שכן עיבודים שונים מפליגים לעולם הדמיון ולא תמיד הם נאמנים לדברי חז"ל בצורתם המקורית.

עיצוב ספרותי

בהקדמותיה חוזרת יוכבד סגל ומדגישה את הצורך בהרחבה ספרותית בעיבוד האגדות, והסיבה לכך נעוצה באופי אגדות חז"ל:

לרוב מרוכז ומצומצם ביותר החלק הסיפורי, כי חז"ל מסרו לנו מה שהיה נחרץ לדעת בקשר לאותה מידה או אותה התנהגות, שביקשו להדגים לנו, ולא הרבו בתיאורים של הרקע או הסיבות שהביאו לאותה העלילה המסופרת באגדה, וגם

4 סגל כותבת "מהר"ל", אך ודאי הכוונה לפירוש "מהרז"ו" המלווה את מדרש רבה. מהרז"ו הוא ר' זאב וולף איינהארן מהוראדנא.

לא סיפרו לנו תמיד מה קרה אחר כך ובמה הסתיים העניין, וצורה תמציתית זו איננה מקובלת, בדרך כלל, על לבם של ילדינו (ב, עמ' 5-6).

בדברים אלה נותנת סגל בידינו את המפתח להבין את דרכה בעיבוד האגדות מן הבחינה הספרותית. התמציתיות של העלילה דורשת הרחבה, סתימת פערים, הסברים במקום שהדברים עמומים וכדומה. הילד הצעיר אינו מכיר את ההיסטוריה ואת התקופה שבה פעלה דמות מסוימת שעליה מסופר באגדה, ובלי הבנת הרקע ההיסטורי לא יוכל להבין את העלילה.

בפנותה "אל הקוראים הצעירים" (ג, עמ' 7) אומרת סגל בפירוש שהמסופר ב"כה עשו חכמינו" אינו בדיוק כפי שצוין במקור שעל פיו היא עיבדה את האגדה (מקורות הכתובים מתחת שמות הסיפורים), והסיבה לכך, כפי שצינו למעלה, היא הקיצור הרב; "אבל אנחנו, הרי מבקשים לדעת, במה התחיל המעשה ובמה הסתיים" (שם). מתן "סיום" לסיפור עלילה הוא יסוד הכרחי בגיל הצעיר, והוא אחד מסוגי העיבודים שנעמד עליהם בהמשך.

כדי להחיות את העלילה ולקרבה לתפישת הילד, כחרה סגל סיפורים "שאיפשרו עיבוד סיפורי דרמטי" (א, עמ' 10). כאן היא הוסיפה דרשיח בין הנפשות הפועלות ודיבור ישיר במקום דיבור עקיף, וכן פיתחה והוסיפה את הרגשותיהם של הגיבורים. היא ממליצה גם לשאול את הילדים המאזינים "מה הרגישו, לדעתם, אנשים אלה שמסופר עליהם במצב זה" (ב, עמ' 7).

את גישתה לשים דגש על הרגש היא מסבירה בהערות המתוריות שבסוף כרך א', בדברה על נושא "הביטחון בה" – ואלו דבריה:

אמנם לא בדרך השכל נוכל להסביר זאת. הילד הרך אינו מתרשם עמוקות מהסברים ובוודאי לא ממליצות והטפות. עלינו לפעול בעיקר על ידי הרגש (א, עמ' 213).

שני עקרונות פואטיים מובאים כאן – האחד: אין מקום להטפת מוסר; השני: יש לפעול על ידי הרגש. כשנדגים את דרכי העיבוד של האגדות נוכל לראות כיצד יישמה סגל את עקרונותיה הלכה למעשה.

דרכי עיבוד האגדות

בדברי על הפואטיקה, ציינתי שיוכבד סגל חילקה את דרכי עיבוד האגדות לשניים: עיבוד ספרותי ועיבוד תוכני-רעיוני. בעיבוד הספרותי התכוונה במיוחד להרחבת הגרעין התמציתי האופייני לסיפור האגדות אצל חז"ל, ואילו בעיבוד התוכני נוספו פרטים ועניינים שחסרו במקור והיקשו על הילד את הבנת תוכנם של הסיפורים. מובן שבעיבוד

האגדות התערבו לעיתים ענייני תוכן וצורה, ונמצא אגדות רבות שבצד תוספות תוכן מצויה בהן גם הרחבה ספרותית.

עיבוד ספרותי

פיתוח עלילה דרמטית מתוך סיפור תמציתי

נדגים את העיבוד הספרותי באגדה לגיל הרך הנקראת "כל מה שה' עושה – הכל לטובה" (א, עמ' 21-23). נביא תחילה את המקור ותרגומו, ולאחר מכן את הבעיות ופתרונן בטקסט המעובד.

תנא משמיה דרבי עקיבא "לעולם יהא אדם רגיל לומר: כל דעביד רחמנא לטב עביד". כי הא דר' עקיבא דהוה קאזיל באורחא מטא לההיא מתא, בעא אושפיזא לא יהבי ליה, אמר: "כל דעביד רחמנא לטב". אזל ובת דברא, והוה בהדיה תרנגולא וחמרא ושרגא. אתא זיקא כבייה לשרגא, אתא שונרא אכליה לתרנגולא, אתא אריא אכליה לחמרא. אמר: "כל עביד רחמנא לטב". ביה בליליא אתא גייסא שבייה למתא, אמר להו: "לאו אמרי לכו כל מה שעושה הקב"ה הכל לטובה" (ברכות ס ע"ב).

תרגום:

שנה משמו של ר' עקיבא: "לעולם יהא אדם רגיל לומר: כל מה שעושה ה' – לטובה עושה". פעם היה ר' עקיבא מהלך בדרך. הגיע לאותה עיר וביקש מקום לינה. לא נתנו לו. אמר: "כל מה שעושה ה' לטובה". הלך ולן בשדה. והיו איתו תרנגול וחמור ונר. בא רוח וכיבה את הנר, בא חתול ואכל את התרנגול, בא אריה ואכל את החמור. אמר: "כל מה שעושה ה' – לטובה". בו בלילה באו גייסות ושבו את בני העיר. אמר להם: הלא אמרתי לכם "כל מה שעושה הקב"ה הכל לטובה".

סיפור קצר זה מעורר כמה שאלות: לשם מה לקח ר' עקיבא תרנגול, חמור ונר? מדוע הוא לן בשדה ועזב את העיר? וכיצד אמר אחרי כל פגע "הכל לטובה"? האם צדק בבטחונו בה? ומה היה סופו, האם הגייסות לא פגעו בו?

שאלות כיוצא באלה ישאל עצמו הקורא הצעיר, אם יקרא את האגדה בלי פירוש ופיתוח. על כל השאלות הללו ימצא הילד תשובה בעיבודה של סגל. אולם יותר מכך: היא שיינתה את סדר הדברים והוסיפה נופך דרמטי לעלילה. אף המחשה למאורעות מצויה בסיפורה, הדגשת החטא של בני העיר ועונשם, ושכרו של ר' עקיבא שבטח בה'. הדברים

משתמעים מתוך המקור, אך לא נאמרים בפירוש, ואילו לילד הצעיר יש לומר דברים ברורים.

כל מה שה' עושה – הכל לטובה

(על פי מס' ברכות ס ע"ב)

פעם יצא רבי עקיבא לדרך רחוקה ולקח אתו חמור, תרנגול ונר. מדוע לקח את החמור? כדי שיוכל לרכוב עליו כאשר ייעף, וגם כדי שיוכל להניח עליו את חבילותיו. ומדוע לקח את התרנגול? כדי שיעיר אותו השכם בבוקר בקריאתו: "קוקוריקו!" ומדוע לקח את הנר? כדי שיוכל להדליקו בלילה וללמוד תורה לאורו. ויקם רבי עקיבא ויתפלל ויצא לדרך.

הלך הלך רבי עקיבא דרך ארוכה וכאשר ירד הלילה ונעשה חושך, הגיע לעיר אחת ורצה לנוח שם בבית-המלון. אך לא היה שם בית מלון! בקש רבי עקיבא מן האנשים שגרו בעיר זו לתת לו מקום בבייתם ללון בלילה. אמרו: אין לנו מקום, לך הלאה!

עמד רבי עקיבא ברחוב בחושך ובקור ואיש לא הכניס אותו לביתו, ובכל זאת אמר: כל מה שעושה ה', הכל לטובה הוא!

לא רצה רבי עקיבא להשאר בעיר כזאת, שבה גרים אנשים רעים, אנשים שאינם רוצים להכניס אורח, ויצא לשדה. שם בחר לו מקום תחת עץ, הדליק את הנר, האכיל את החמור ואת התרנגול. ואחר כך ישב ולמד תורה עד ששכח לגמרי, שהוא לבדו בלילה, בשדה.

פתאום שמע רבי עקיבא שאגה נוראה וראה אריה גדול קופץ מתוך היער הקרוב וטורף את החמור.

עודנו עומד נבהל ומשתומם והנה בא חתול וטורף את התרנגול! ולפני שהספיק להציל את התרנגול מידי החתול, נשבה רוח חזקה וכבתה את הנר, והנה נשאר עומד בחושך גמור. לא היה לו לא חמור, לא תרנגול ולא נר. אמר רבי עקיבא: כל מה שעושה ה' – הכל לטובה הוא!

לפתע פתאום שמע מכיוון העיר רעש ומהומה, קריאות וצעקות. מה קרה? אויבים באו אל העיר הזאת ולקחו את כל אנשי העיר בשבי. בדרכם עברו דרך השדה ששם עמד רבי עקיבא, אבל בגלל החושך לא ראו אותו וכך נצל מידם. אמר רבי עקיבא: עכשיו ידעו כלם, כי כל מה שה' עושה, הכל לטובה. אלו לא אכל האריה את החמור – היה נוהק, ואלו לא אכל החתול את התרנגול – היה קורא, ואלו לא כיבתה הרוח את הנר – היה מאיר בחושך, ואז החיילים היו מרגישים כי והיו לוקחים גם אותי בשבי.

הורה רבי עקיבא לה' שהציל אותו והמשיך בדרכו בשלום.

ניתוח והשוואה

הרעיון המרכזי באגדת חז"ל זו הוא הביטחון בה', ומשמו של ר' עקיבא מובא מאמרו "כל מה שעושה ה', לטובה עושה". אולם ר' עקיבא אומר יותר מכך: כל אדם צריך להתרגל לומר כך ולראות כך את השגחת ה'. יש בכך גישה חינוכית, אם יתרגל האדם לומר כך, סופו שיאמין בכך.

מאמרו של ר' עקיבא מופיע בראש האגדה והסיפור שאירע לו בא להוכיח את צדקת דבריו.

ר' עקיבא מתגלה לנו כבעל ביטחון גדול שלא זו בלבד שאינו מתיימש אלא רואה בצרותיו השגחת ה' לטובה.

אגדה זו כוללת את הרעיון של שכר ועונש. ר' עקיבא בא על שכרו ואילו אנשי העיר, שלא קיימו מצוות הכנסת אורחים, נענשו ונלקחו בשבי.

אגדת חז"ל נוספת שעניינה דומה, ביטחון מוחלט בה' ובהשגחתו, היא האגדה על נחום איש גמזו (תענית כא ע"א), שאף אותה מביאה סגל בסמוך (א, עמ' 24), וראוי להשוותה לאגדתנו ולדון בה עם הילדים.

בעיבוד האגדה מקדימה סגל את המאוחר ושמה בראש את העובדה שר' עקיבא לקח עימו חמור, תרנגול ונר. גם בסדר שלושת הדברים חל שינוי, והחמור נזכר תחילה. היא שואלת שאלה רטורית שאותה שואלים הילדים בליבם, ומיד עונה ומספקת את סקרנותם: החמור לרכיבה, התרנגול ליקיצה והנר ללימוד תורה; והיא מוסיפה פרט שלא סופר, "ויתפלל", דבר המובן מאליו למבוגר, אך מחנך את הילד הקטן.

המילים המעטות שבמקור, "הגיע לעיר וביקש מקום לינה", מפורטות כאן מאד. בכך מוסיפה סגל לילדים ידיעה שלא בכל עיר יש בית מלון, אך יותר מכך, היא מספרת בפרטי פרטים על יחסם הרע של אנשי העיר המגרשים את ר' עקיבא – "לך הלאה" – בעוד שבמקור נאמר רק "ולא נתנו לו" (מקום ללון). היא מוסיפה פרטים על מצבו, כדי שהילד השומע יזדהה איתו: עמד ברחוב, "בחושך ובקור", לפי שילדים קטנים פוחדים מן החושך.

על התגובה של ר' עקיבא, "הכל לטובה", מוסיפה המעבדת "ובכל זאת אמר", מילים הבאות להדגיש את התגובה הבלתי מצופה.

בקטע הבא יש הסבר ללינה בשדה: "עיר שבה גרים אנשים רעים שאינם מכניסים אורח". תיאור זה מעלה בזכרונו את אנשי סדום. יש כאן חינוך להכנסת אורחים בדרך השלילה, ועם זאת הדגשת החטא, שעליו יבוא העונש. ילדים קטנים ערים מאד למשפט צדק ולעוול, והשומעים יחכו בוודאי לעונש.

הטיפול היפה בבעלי החיים, שהיא תוספת על המקור, מחנך מתוך עצם הדוגמא, ולא בהטפה.

מכאן ואילך הופך הסיפור לדרמטי. הוספת המילה "פתאום" מפנה את תשומת הלב למאורע בלתי צפוי. ומה שמסופר במקור כעובדות פשוטות, הופך כאן למאורעות דרמטיים: האריה שואג "שאגה נוראה" וטורף את החמור (במקור האריה הוא האחרון); תוספת רגש, "עומד נבהל ומשתומם", ואז "בא חתול וטורף את התרנגול"; התוספת "ולפני שהספיק להציל" מצביעה על מאבק של ר' עקיבא נגד כוחות גדולים ממנו. כיבוי הנר כאן הוא אחרון, ושוב ההדגשה: "נשאר עומד בחושך גמור" – דבר המפיל פחד על הילד הנרגש מכל המאורעות.

בניגוד למצופה, בטחונו של ר' עקיבא בה' גדול, והוא חוזר על מאמרו: "כל מה שעושה ה' – הכל לטובה הוא!".

הדרמה עולה עוד על ידי הביטוי "לפתע פתאום", ובניגוד לחושך שבו שרוי ר' עקיבא הוא רואה אש – העיר עולה באש! מבע למתח נותנת המחברת בביטוי "מה קרה?", ומיד בא הפתרון וההתרה לשיא שבעלילה: הגייסות שבו את אנשי העיר הרעים שבאו על עונשם. גם תשובה לשאלה כיצד ניצל ר' עקיבא ניתנת כאן: "בגלל החושך לא ראו אותו".

כך יכול הילד להבין את השגחת ה', וכל המאורעות שנדמו לו כפגעים, מתבררים כמעשה טוב שעשה ה'. המעבדת, שתרגמה את האגדה מארמית לעברית, שמרה כאן על לשון מדויקת: החמור נוהק והתרנגול קורא. החזרה על ההצלה, שנדמתה מלכתחילה כפגיעה רעה, היא תוספת הסבר לילד ומדגישה את המסקנה של ר' עקיבא המופיעה במקור: "הלא אמרתי לכם, כל מה שעושה ה' – לטובה עושה".

המשפט האחרון אף הוא תוספת, ויש בו גם תודה לה' על ההצלה, וגם סיוע לסיפור: "המשיך בדרכו בשלום". התודה – באה לחנך את הילד, והסיוע – לספק את סקרנותו ולסיים בטוב.

עיבוד סיפור זה אופייני לדרכה של יוכבד סגל בסיפורים רבים. היא ממחישה את הסיטואציה, אפילו בהשמעת קולו של התרנגול, "קוקוריקו". התוספות אינן מסיטות אותנו ממהות הסיפור המקורי ומן הרעיון המרכזי, אלא עוזרות לילד להבין את המאורעות ולחזות אותם בהתרגשות.

תוספת "סיום" לסיפור

בסיפור לילד חייב להיות סיום, ובאשר לילדים קטנים, רצוי "סוף טוב". באגדות חז"ל חסר הרבה פעמים הסיום לסיפורים, או שהסיפור מסתיים ברעיון ובפסוק ולא בעלילה.

יוכבד סגל, מתוך הבנה לסקרנות הילד, הוסיפה סיום לעלילה מבלי לשנות את מהותו של סיפור האגדה שבמקור. נדגים זאת על פי הסיפור "בקעת הזהב" (ב, עמ' 95-97):
ותחילה נביא את המקור:

מעשה בתלמיד אחד של רבי שמעון בן יוחאי שיצא חוצה לארץ, ובא עשיר. היו התלמידים רואין אותו ומקנאים בו, והיו מבקשים הן לצאת לחוצה לארץ. וידע רבי שמעון והוציאן לבקעה אחת של פני מרון והתפלל ואמר: "בקעה בקעה המלאי דיגרי זהב". התחילה מושכת דיגרי זהב לפניהן. אמר להם: "אם זהב אתם מבקשים הרי זהב, טלו לכם. אלא היו יודעין כל מי שהוא נוטל עכשיו, חלקו של עוה"ב הוא נוטל, שאין מתן שכר התורה אלא לעוה"ב". הוי: "ותשחק ליום ליום אחרון" (שמות רבה נב, ג).⁵

בעיבודה של סגל נראה פירוט והרחבה, החייאת הסיפור כדיבור ישיר, ותוספת סיום לאחר המסופר במקור.

בקעת הזהב

(על פי שמות רבה נב, ג; ילקוט שמעוני משלי לא)

מעשה באחד מתלמידיו של רבי שמעון ברייחאי שיצא חוצה לארץ. הצליח ה' דרכו וכשחזר לארץ ישראל, היה עשיר מאד וכיסו מלאים זהב. ראו אותו חבריו התלמידים וקינאו בו.

ראו! אמרו איש אל רעהו – חברנו יצא לחוץ-לארץ ונעשה שם עשיר, ואילו אנו כאן בארץ-ישראל, עניים אנחנו. בקושי יש לנו לחם לאכול ובגד ללבוש. אלו היינו עשירים כמוהו, יכולנו ללמוד תורה בשלוה וללא דאגה. אולי כדאי, שגם אנו נצא לחוץ לארץ להתעשר שם?

ידע רבי שמעון ברייחאי מה בלב תלמידיו ומה הם חושבים לעשות. יום אחד קרא להם ואמר: בואו נא אחי לבקעת (לעמק) פני-מרום שעל יד העיר, וראה לכם דבר!

הלכו התלמידים אתו והגיעו לבקעה. משהגיעו שמה, עמד רבי שמעון ברייחאי והתפלל אל ה' שימלא את בקשתו, ואחר כך קרא: בקעה בקעה המלאי דיגרי-

5 המחברת מציינת מקור נוסף: ילקוט שמעוני משלי לא, שבו הנוסח כמעט זהה לשמות רבה. יש לציין שבכל ציוני המקורות דייקה סגל וכתבה "על פי" ירושלמי וכדומה, כי הרי חלו שינויים בדבריה.

זהב! רק סיים רבי שמעון את דבריו, והבקעה היתה נוצצת ומבריקה וזוהרת לעיניהם, וכאשר התכוננו מקרוב, ראו שהבקעה כולה נתמלאה מטבעות זהב.

אז פנה רבי שמעון אל תלמידיו ואמר להם: אם זהב אתם מבקשים הרי לכם זהב! כל מי שרוצה לטול (לקחת) – יטול. אבל דעו שכל מי שנוטל עכשיו מן הזהב הזה, נוטל מן השכר שהקדוש ברוך הוא שומר לו על למוד התורה.

עמדו התלמידים כולם במקומם ולא זזו. לפתע לא הרגישו עוד כל חשק לקחת זהב ולהיות עשירים. אף לא אחד מהם הושיט את ידו לאוצר המונח לפניהם. גם לצאת לחוץ לארץ לא בקשו עוד. הכן הבינו שטוב ללמוד תורה בארץ ישראל יותר מאשר לצבור עושר בכרך. ואיש לא בקש לקבל זהב בעבור המצוה של למוד תורה.

והזהב אשר בבקעה? מי יודע. אולי התפלל רבי שמעון ברייחאי שנית אל ה', אחרי שראה שתלמידיו חזרו בתשובה, ובקש שהזהב יעלם בדרך פלא כפי שהופיע, וה' שמע בקולו. אך את הבקעה אפשר לראות עד היום הזה.

ניתוח והשוואה

שני עניינים מרכזיים ביקשו חז"ל להביא לפנינו באגדה זו: האחד – מקומה של ארץ ישראל לעומת חוץ-לארץ, כלומר האם הסיכוי להיות עשיר על ידי עזיבת הארץ מצדיק את העזיבה; והשני – האם השכר על לימוד התורה הוא גשמי וחייב להינתן כאן, בעולם הזה, או שמא, כפי שמוכח באגדה זו, "מתן שכר התורה בעולם הבא".

אגדת חז"ל זו מביאה מעשה ניסים, כדי להוכיח לתלמידי ר' שמעון ברייחאי את שני הדברים כאחד. כאן מתגלה רשב"י כמורה וחכם היודע את נפש תלמידיו, את קנאתם בחברם שיצא את הארץ וחזר עשיר. הבקעה המלאה דיגרי זהב היא ביטוי להשגחת ה' – "צדיק גזור וה' מקיים"; ברצות ה', ימצא הזהב גם בארץ. רשב"י בא לומר במעשהו שזהב יש גם בארץ ואין צורך לעזובה לשם כך, אולם נטילת הזהב תפגע בשכרם של לומדי התורה לעתיד לבוא. במילים אחרות: אל יבקש לומד התורה לקבל את שכרו על מעשה רוחני, בגשמיות ובחומר.

כפי שנראה בסמוך עיבדה סגל את האגדה בנאמנות. אולם דווקא באגדה זו על ר' שמעון ברייחאי, היה מקום להוסיף לילדים את העובדה שמקומו של רשב"י במירון ידוע ומפורסם ורבים פוקדים את הציון בל"ג בעומר. במקור נזכר השם "בקעה של פני מרון", והרי זה המקום הידוע כיום בשם מירון. אי-הזכרת המקום ופירושו מחמיץ לא מעט מן המקור.

העיבוד

נעמוד תחילה על השינויים והתוספות שבעיבודה של סגל למקור במדרש רבה. במקום הביטוי "יובא עשיר" כותבת המעבדת: "הצליח ה' דרכו וכשחזר לארץ ישראל היה עשיר מאד וכיסו מלאים זהב". בהצלחה רואה סגל את יד ה', לבל יחשבו הילדים שבלי עזרת ה' יעשיר האדם; ופירוט ספרותי לעושר יש בתיאורה: "כיסו מלאים זהב".

גם את הקנאה מפרטת סגל ומכניסה דיבור ישיר כדי לעשות את הסיפור דרמטי יותר: "ראו! אמרו איש אל רעהו" וכו'. עם זאת, הקנאה היא לשם לימוד התורה, ולא סתם רצון להתעשר: "אילו היינו עשירים כמוהו יכולנו ללמוד תורה בשלווה וללא דאגה". דברים אלה אינם במקור, אך מסתברים ומשתמעים ממנו לפי המשך הסיפור. יש בדבריה של סגל מעין סנגוריה על התלמידים המקנאים בעשיר.

דברי ר' שמעון בר יוחאי לתלמידים הם בדיבור ישיר ובצורה דרמטית. הוא קורא להם לבוא עימו לבקעה מבלי לגלות את כוונתו, "ואראה לכם דבר". כך עולה המתח והסקרנות.

הפנייה לבקעה בדיבור ישיר היא כמו במקור, אך תיאור הזהב כאן מפורט יותר: "הבקעה היתה נוצצת ומבריקה וזהרת לעיניהם".

גם בדברי ר' שמעון לתלמידיו לאחר מעשה שומרת יוכבד סגל על לשון המקור: "אם זהב אתם מבקשים... כל מי שרוצה לטול (לקחת) – יטול". הפירוט לביטוי האחד הקשה פורש בסוגריים, כדרכה תמיד. את הרעיון המרכזי פירשה ופישטה: במקום הביטוי "חלקו של עולם הבא הוא נוטל", כתבה בפשטות: "נוטל מן השכר שהקב"ה שומר לו על לימוד התורה".

כאן באה השמטה: במקור מובא הפסוק במשלי לא כה, "ותשחק ליום אחרון", שמתפרש באגדה זו על השמחה והשכר בעולם הבא, והוא התמצית הרעיונית של הסיפור. סיום זה קשה לילד הצעיר ובמקומו המשיכה סגל את העלילה. למעשה מכאן ועד סוף העיבוד באים שני סוגים של סיום שהם תוספת על המקור, ויש בהם הרחבה ספרותית. הקטע האחד מדבר על התלמידים – "כולם עמדו במקומם ולא זזו" – כלומר, איש מהם לא נטל זהב; וסגל מרחיבה בתיאור תחושותיהם: "לפתע לא הרגישו עוד כל חשק לקחת זהב... גם לצאת לחוץ לארץ לא ביקשו עוד". החובנה המודגשת כאן היא בעצם המסקנה הרעיונית שהמעבדת מוסיפה, המצביעה על היחס לארץ ישראל ולתורה כאחד: "טוב ללמוד תורה בארץ ישראל יותר מאשר לצבור עושר בנכר. ואיש לא ביקש לקבל זהב בעבור המצווה של לימוד תורה". דברים אלה מנוסחים כמחשבותיהם של התלמידים ולא כהטפת מוסר מצד המעבדת.

הקטע האחרון בסיפור בא לספק את סקרנות הילד באשר לזהב שבבקעה. הילד השומע מקבל כפשוטו את מעשה הנס, והשאלה שניסחה סגל – "וזההב אשר בבקעה?" – היא בעצם שאלתו של הילד על המשך העלילה. תשובתה של סגל הפותחת ב"אולי" היא תשובה עקרונית.

בהקדמתה לכרך השני (עמ' 7) היא מתייחסת להוספות שבסיפוריה ואף מדריכה את המבוגר בדרך שבה רצוי להשיב לילדים על שאלותיהם:

יש לזכור שהוספות אלה אינן מהוות את הפתרון היחיד או הטוב ביותר לאותן השאלות, ולכן הן נשארות בגדר של "אולי" היה כך, חז"ל לא סיפרו לנו פרט זה... כך יש לדעתי לענות לילדים, אם ישאלו על פרטים שאינם כתובים בפירוט במקור.

אנו רואים כאן את יישום העיקרון בפועל. "מי יודע, אולי התפלל ר' שמעון בר יוחאי שנית אל ה'... וביקש שהזהב יעלם בדרך פלא כפי שהופיע, וה' שמע בקולו". יש בתשובה זו דמיון ומציאות: מצד אחד אמונה בנס ובפלא וביכולתו של ה' לתת ולקחת כאחד. ומצד שני אין היא משלה את הילדים – הזהב הרי איננו בבקעה. והמשפט האחרון יש בו תמימות וחזרה למציאות: "אך את הבקעה אפשר לראות עד היום הזה". כביכול, מציאותה של "בקעת פני מרום" היא הוכחה לאמינות המעשה.

אביא דוגמא נוספת לתוספת סיום לסיפוק סקרנות הילד לפי העיקרון הנ"ל. בסיפור "הצוואה" (ג, עמ' 188-193) שעבדה יוכבד סגל על פי ילקוט שמעוני (קהלת ב, סימן תתקסח), מסופר על סוחר עשיר שנסע לארץ רחוקה והשאיר בן יחיד שלמד תורה בארץ ישראל. כאשר נטה הסוחר למות, חשש שאת כל הונגו יקח העבד הרע ויברח, ולפיכך קרא לעבדו שיקרא ללבלר לכתוב צוואה, וכך כתב: "כל רכושי יהיה שייך לעבדי זה, ובני יוכל לבחור לו רק דבר אחד מכל אשר לי". אחרי מות הסוחר אסף העבד את כל הכסף והזהב, חזר ארצה והראה לבן את הצוואה. הבן שנפגע התייעץ עם רבו וזה הרגיעו והסביר לו שכבית הדין עליו לעשות דבר אחד: לשים ידו על העבד ולומר "עבד זה של אבי יהיה שלי", שכן, "כל מה שקנה עבד, קנה אדוניו". הסיום במקור הוא "וכן עשה הבן", ואילו הסיום בעיבוד של סגל שונה:

כך קיבל הבן את ירושת אביו בשלמות. מה היה סופו של העבד – לא ידוע. אבל אפשר לחשוב, שהבן שחרר אותו ושילח אותו לחופשי, כי סוף סוף טרח והביא לו את כל כספו של אביו. גם קיבל את ענשו, כי חלומו על עושר רב התנדף פתאום, ואולי גם לא רצה הבן להחזיק בביתו אדם כזה שלא ירחם עליו וביקש לגזול ממנו הכל. אם כך ואם כך – עצתו של האב החכם עלתה יפה (ג, עמ' 193).

סופו של העבד הוא סיום העלילה, ועל כך ודאי ישאלו הילדים. המחברת מציעה אפשרות מסתברת של שחרור ונותנת לכך נימוקים הגיוניים, תוך הדגשת הסברה: "ואולי". בכך יש משום פיתוח החשיבה של הילד לסוף שאינו ידוע, תוך נאמנות לאמת המציאותית של הסיפור, ולמגבלותיה של המעבדת, שלא הכל ידוע לה.

הנימוקים לשחרור העבד מעניינים. האחד, יש בשחרור שכר על שהביא את כל הכסף; השני, יש בכך עונש שכבר קיבל העבד שלא נעשה עשיר. והנימוק האחרון מלמד את הקורא להתרחק מאדם רע שרצה לגזול ממנו הכל. נימוקים אלה מחזקים את השערתה של המעבדת שקרוב לוודאי שולח העבד לחופשי. המשפט האחרון מחזק את "הסוף הטוב", והצוואה הבלתי מובנת, הן לעבד והן לבן, השיגה את מבוקשה.

הרחבה סיפורית, תוספת תיאורים ורגשות

כאמור, דרכם של חז"ל לספר בקצרה ובתמציתיות, מותרה עניינים רבים לא מפורשים המקשים על הבנתם של הילדים הצעירים. כמו כן, מעטים התיאורים הספרותיים באגדות אלה ואף לרגשות הגיבורים אין כמעט ביטוי. כדי להחיות את העלילה הוסיפה סגל בעיבודים תיאורים שונים ואף פרטה את רגשותיהם של הגיבורים. וכך יצרה סיפור חי ותוסס.

הסיפור "דלתות שער ניקנור" (ב, עמ' 63-68) הוא דוגמא נאותה להרחבה ספרותית ותיאורית, העונה על השאלות הצצות למקרא המקור שבגמרא, ובו דוגמא להשמטה שהשמיטה המעבדת מתוך המקור, כפי שנראה להלן.

ניקנור נעשו ניסים לדלתותיו. ת"ר מה ניסים נעשו לדלתותיו? אמרו:

כשהלך ניקנור להביא דלתות מאלכסנדריא של מצרים, בחזירתו עמד עליו נחשול שבים לטבעו. נטלו אחת מהן והטילוה לים, ועדיין לא נח הים מזעפו. ביקשו להטיל את חברתה עמד הוא וכרכה (חבקה). אמר להן הטילוני עמה. מיד נח הים מזעפו. והיה מצטער על חברתה. כיון שהגיע לנמלה של עכו היתה מבצבצת ויוצאת מתחת דופני הספינה [ויש אומרים, בריה שבים בלעתה והקיאחה ליבשה. ועליה אמר שלמה: "קורות בתינו ארוים רהיטנו ברותים" (שיר השירים א יז)]. אל תקרי ברותים אלא ברית ים.] לפיכך כל השערים שהיו במקדש נשתנו להיות של זהב חוץ משערי ניקנור, מפני שנעשו בו ניסים. ויש אומרים מפני שנחושטן מצוהבת היתה [=ר' אלעזר בן יעקב אומר: נחושט קלוניתא היתה] והיתה מאירה כשל זהב (יומא לח ע"א).

הבעיות העולות מן המקור הן כדלהלן:

לחז"ל שסיפרו אגדה זו, היה ידוע ניקנור גיבור הסיפור. אולם הילד ישאל עצמו: מי הוא ניקנור? ולמה ביקש לעשות דלתות? ומדוע הלך להביאן מאלכסנדריא? אלו פרטים בעלילה הדורשים הסבר, ואותם ימצא הקורא בעיבודה של יוכבד סגל. אך מדוע השמיטה המעבדת קטעים (המצוינים בסוגריים מרובעים), ועוד משפט לקראת סוף הסיפור? על כך נשיב להלן.

דלתות שער ניקנור

(על פי יומא לח ע"א)

איש היה בארץ ישראל בזמן שבנו את בית המקדש, ניקנור שמו. בכל לבו שמח ניקנור על בנין בית המקדש. ומאד רצה שגם לו יהיה חלק במצוה זו.

הרבה חשב ניקנור במה יוכל לפאר את הבנין ולהדרו. לבסוף החליט לעשות שתי דלתות גדולות ויפות מנחושת משובחת ולתתן לבית המקדש, כדי לקבוע אותן באחד משערי העזרה. אך איך יעשה זאת? בארץ ישראל לא נמצאה אז נחושת כה טובה, כפי שביקש ניקנור, ואף לא בעלי מלאכה מומחים שיוכלו לעזור לו בהכנת הדלתות. רק בעיר אלכסנדריה של מצרים אפשר היה למצוא נחושת טובה כזאת ובעלי מלאכה מומחים כאלה.

לא התמהמה (התעכב) ניקנור והפליג לאלכסנדריה. שם שכר בית ובעלי מלאכה, קנה כלים ומכשירים לעבודתו, ואת הנחושת הטובה והיפה ביותר שיכול היה להשיג, נחושת צהובה ומאירה כזהב.

זמן רב עמל ניקנור והאנשים שעבדו עמו בהכנת הדלתות, עד שהיו מקשטות ומהדרות, נפלאות ביופין. וכאשר גמרו לעשותן, התכונן להביאן לירושלים. שכר פועלים לשאת את הדלתות אל סיפונה של ספינה שעמדה להפליג לארץ ישראל. ואף הוא עצמו עלה עליה. בעצמו רצה להשגיח, שהדלתות יגיעו לירושלים שלמות ובלי כל נזק.

כברות היו הדלתות, והספינה שקעה עמוק במים תחת משקלן והתקדמה רק לאט לאט. כעבור ימים אחדים, בעוד היו רחוקים מחופה של ארץ-ישראל, עמד עליהם נחשול שבים (התחוללה סערה גדולה בים). הגלים הגבוהים התנפצו אל הספינה, שטפו אותה מכל עבר ומלאוה מים, עד ששקעה עוד יותר עמוק. חרדו המלחים מאד. רצו בבהלה אל ניקנור וקראו:

"האם בגלל דלתותיך נטבע כולנו בים? ! הספינה עמוסה מדי ועוד מעט ותשקע כולה במים. נשליך דלת אחת לים ונקל מעליה".

התחנן ניקנור, שלא ישליכו את הדלת לים. הרי כל כך הרבה עמל בה וקוה שתהיה חלק מבית המקדש! אבל המלחים לא אבו לשמוע לו מרוב פחדם. נטלו אחת הדלתות והטילו אותה לתוך הים הגועש.

עכשיו הוקל מעליה המשא והספינה התרוממה מעט מעל פני המים, אבל הים הלך הלך וסעור, וכעבור זמן קצר שוב התחילה הספינה שוקעת. ראו המלחים, שלא יצאו עדיין מסכנת הטביעה וקראו:

לא די בדת אחת! עלינו להשליך לים גם את הדלת השניה.

כששמע ניקנור את דבריהם, השתטח על הדלת הנותרת וחיבק אותה בשתי זרועותיו. ואל המלחים קרא:

אם תשליכו את הדלת הזאת לים, תצטרכו להשליך אותי יחד עמה, כי אחזיק בה ולא אעזבנה. מיד נח הים מזעפו. המים שקטו, והאניה המשיכה בדרכה עד שהגיעה לנמלה של עכו. ירד ניקנור מן האניה, והורידו את הדלת הניצולה. שמח ניקנור על הדלת שנותרה, אבל יותר הצטער על האחרת ששקעה ואבדה בים, ועצוב הרהר בלבו: "בודאי דלתי מונחת עמוק על קרקע הים, הרחק מכאן, ורק הדגים ידעו איה מקומה. שתי דלתות קויתי להעלות, והנה נותרה רק אחת!".

התבונן ניקנור בצערו בגלי הים המתנוצצים לאור השמש, ולפתע הבחין במשהו מבריק ונוצץ יותר מן הגלים, דבר מה המבצבץ מתחת לקרקעית הספינה. ובעוד הוא עומד ומתפלל, יצא הדבר ההוא מתחת הספינה וצף על פני הגלים.

היתה זו הדלת האבודה! היא לא שקעה בים, כי אם נגררה אחרי הספינה והגיעה יחד עמה לארץ ישראל.

מה גדולה היתה שמחתו של ניקנור על הנס הזה! הנה שתי דלתותיו עמו, שתי הדלתות הנהדרות, וכעת יגיעו שתיהן לבית המקדש בלי פגם וכלי פגע, כי כלל לא נזוקו.

לא עברו ימים רבים, והדלתות הובאו לירושלים ונקבעו בבית המקדש. מקום מכובד מאד נתן להם: בשער המזרח, מול ההיכל, קודש הקודשים!

עוד ימים רבים סיפרו כל ישראל על הנס שקרה לניקנור, ולשער שבו נקבעו דלתותיו קראו בשמו: שער-ניקנור. אחרי שנים, כאשר ציפו את כל דלתות שערי בית-המקדש בזהב, או החליפו אותן בדלתות זהב, השאירו את דלתות שער ניקנור ללא שינוי, וזכר לנס.

ועד לחורבנו של הבית מאירות היו דלתות אלה, מאירות כשל זהב.

ניתוח והשוואה

באגדה זו מראים לנו חז"ל מהו שכרה של מסירות נפש. ניסים נעשו לדלתותיו של ניקנור על כי מסר נפשו עליהן. העלילה בנויה בהדרגה: מעשיו של ניקנור ושכרו. עצם העובדה שניקנור תרם דלתות למקדש (זאת מסתבר מסופה של האגדה), טרח ונסע לאלכסנדריה למצוא נחושת מעולה, מעלה את ערכו. אולם התנהגותו בים, שעה שכרך עצמו על הדלת הנותרת שרצו המלחים להטילה לים, והיה מוכן לטבוע עימה, מצביעה על מסירות נפש. שכרו של ניקנור מתגלה מיד: הים נח מזעפו. הנס הגלוי מופיע עם היגלות הדלת

בעכו מתחת דופני הספינה. שכר זה הוא מלמעלה, מהקב"ה. אולם שכר נוסף קיבל ניקנור מאת אחיו היהודים, שלא שינו את שערי ניקנור לעשותן זהב, והשאירו אותן כפי שעשאו ניקנור מנחושת, ש"היתה מאירה כשל זהב". יש בכך הכרה מפורשת בהשגחת ה': "מפני שנעשו בו ניסים". השארת שערי ניקנור בנחושת יש בה משום "פירסומי ניסא".

חז"ל מוסיפים הסבר לנס, בבחינת "יש אומרים", הסבר הנשמע דמיוני: "בריייה שבים בלעתה (את הדלת) והקיאתה ליכשה". הוכחה לרעיון זה מתבססת על מדרש פסוק ועל צילילי מילים, כדרכם של חז"ל: "ברותים" – "ברית ים".

אגדה זו מעוגנת במציאות, שהרי שערי ניקנור היו חלק מן המקדש והעם הכיר אותם. באה האגדה ומספרת את תולדותם, זכותו של עושה, והניסים שנעשו לו.

העיבוד

בפתיחת הסיפור מקבל הקורא תשובה לשאלה "מי היה ניקנור". אין כאן פרטים ביוגרפיים מדויקים, אולם בשעה שהמספרת ממקמת אותו בארץ ישראל ובזמן מסוים, ומייחסת לו רגשות שמחה על בניין בית המקדש שבו רצה לקחת חלק, הופך האיש לדמות חיה ומוחשית.

התשובה לשאלת הדלתות והצורך לעשותן כאלכסנדריה בגלל הנחושת הטובה, אף היא מפורטת כאן בהרחבה, בעוד שבמקור צוינה רק העובדה שנעשו להן ניסים. פירוט העבודה כאלכסנדריה בא להדגיש את מסירותו של ניקנור ואת הידור המצווה: "עד שהיו מקושטות ומהודרות, נפלאות ביופיין". כל אלה אינם במקור.

השיבה לארץ בספינה מתוארת במפורט. במיוחד מרבה סגל לתאר את הסערה, כשהיא שומרת על לשון המקור: "עמד עליהם נחשול שבים". במקור אין המלחים נזכרים במפורש אלא בגוף שלישי: "נטלו", "ביקשו". הקורא המבוגר יבין למי הכוונה, אולם בעיבוד נאמר במפורש ויש פירוט דרמטי המעלה את המתח – "חרדו המלחים מאוד" – ואף דיבור ישיר שחסר במקור מצוי כאן: "האם בגלל דלתותיך נטבע כלונג בים?!". רגשותיו של ניקנור מפורטים ומומחשים לאורך כל הסיפור: "התחנן ניקנור... כל כך

הרבה עמל בה וקיווה שתהיה חלק מבית המקדש; ובהמשך: "שמח ניקנור על הדלת שנותרה, אבל יותר הצטער על האחרת... ועצוב הרבה בלבו"; "מה גדולה היתה שמחתו של ניקנור על הנס הזה!". כל אלה חסרים במקור.

המאבק הדרמטי בין המלחים וניקנור על השלכת הדלת השנייה, המסופר בקצרה גם במקור, מפורט כאן ומומחש בתמונה חיה: "...השתטח על הדלת הנותרת וחיבק אותה בשתי זרועותיו, ואל המלחים קרא: 'אם תשליכו את הדלת הזאת ליס, תצטרכו להשליך אותי יחד עימה'". זוהי מסירות נפש, שעליה הוא מקבל שכרו: "מיד נח הים מזעפר", בסגנון המקור.

מציאת הדלת האבודה מתוארת בהמשך: "ולפתע הבחין במשהו מבריק ונוצץ יותר מן הגלים, דבר מה מבצבץ מתחת לקרקעית הספינה". משפט זה מרחיב את התיאור בתחילה ובהמשכו נשען על המקור.

יוכבד סגל אינה מעוררת את השאלה כיצד זה דלת כבדה צפה על פני הים, אך היא פותרת את הבעיה בביטוי "נגררה אחרי הספינה". אולם דווקא חז"ל חיפשו תשובה לנס זה, והוסיפו פתרון דמיוני: "בריה שבים בלעתה והקיא אתה ליבשה". סגל דלגה על כך, במיוחד שכהוכחה לדברים מביאים חז"ל פסוק שציליו תומכים ברעיון: "קורות בתינו ארוזים רהיטנו ברותים" (שיר השירים א יז), ברותים=ברית ים (בחיריק), או, ברית ים (בפתח). מדרשי פסוקים קשים לילד, ויש במדרש זה סטייה מן הרצף העלילתי שבסיפור, ולכן היתה הצדקה לדלג ולהשמיט עניין זה.

הוא הדין בדבריו של ר' אלעזר בן יעקב הדין בסוג הנחושת שממנו עשו את הדלתות, קלוניא=נחושת קלל, לפי המפרשים. אין זה מעניינו של הסיפור. אולם הסיום זהה: את דלתות ניקנור "השאירו ללא שינוי, זכר לנס" והן היו "מאירות כשל זהב".

ראינו בעיבוד זה תוספת תיאורים להמחשת רגשות הגיבורים בפירוט רב. הסיפור עונה על השאלות והמעבדת ידעה לדלג על מדרש דמיוני וצלילי פסוקים הסוטים מרצף העלילה.

עיבוד תוכני רעיוני

מטרתן של התוספות וההרחבות התוכניות שבעיבודה של יוכבד סגל הן בעיקר להקל על הקורא הצעיר להבין את המסופר; מקוצר השגתו של הילד בגיל הרך חסרים לו גם ידיעות וגם תפישה של מושגים מופשטים. אחד הנושאים הקשים לתפישתו הוא הנושא ההיסטורי, שכן מושג הזמן הוא מופשט, הן משך הזמן והן סדר הזמנים – קשה לילד הצעיר למקם אישים שונים בתקופות שונות. כן חסרות לילד ידיעות היסטוריות, הכרת מאורעות שונים ויחסים בין עמים ומדינות. מצבו הקשה של עם ישראל בין העמים ושנאת הגויים אליו, חזורים בתקופות שונות, והילד אינו מבחין בין מוקדם למאוחר. לכן, הרחבת

הרקע ההיסטורי יוצרת תנאים להבנת סיפורי עלילה שונים שבהם מאורעות הקשורים לתקופה נידונה.

תכנים נוספים הבאים להקל על הבנת הילד הם ידיעות על הדמות של הגיבור. פרטים ביוגרפיים על דמות חכמינו ז"ל או על גיבורים אחרים בסיפור, מעשירים את ידיעותיו של הילד ומקרבים אליו את דמות הגיבור.

בעיבורי האגדות שילבה יוכבד סגל גם דינים שונים, שבלעדי הבנתם לא יוכל הילד להבין את הסיבות והגורמים להתנהגות הגיבורים בעלילה. הרחבה זו מעשירה את ידיעותיו של הקורא הצעיר ומעמיקה את הבנתו את התורה ומצוותיה. נראה להלן כיצד נעשה העיבוד כך שלא תהיה זו הטפת מוסר לקיום מצוות גרידא.

הרחבת הרקע ההיסטורי

הקורא באגדות המכונסות ב"כה עשו חכמינו" ימצא הרבה הערות וידיעות היסטוריות; רוב ההרחבות הללו מופיעות בפתיחת הסיפורים כרקע היסטורי למסופר לאחר מכן. בדיקת חמשת הכרכים מצביעה על ריכוז ההרחבות ההיסטוריות בשלושת הכרכים המיועדים לגיל הגבוה, שכן, ההבנה ההיסטורית עולה ומתרחבת עם הגיל, ואף לימוד היסטוריה בבתי הספר מתחיל בכיתות ה'-ו', ואילו ההערות ההיסטוריות המצויות בכרכים הראשונים כתובות בתמציתיות ובפשטות. נביא מספר דוגמאות.

"הקולית שעשתה את שליחותה"

(ג, עמ' 11-15)

הסיפור במקור אינו מקדים הקדמות אלא פותח בעצם סיפור המעשה:

"רבי יצחק בר אלעזר הוה קאים ומטייל על משוניתא דימא דקיסרין" (בראשית רבה י ז; תרגום: "רבי יצחק בר אלעזר היה עומד ומטייל על חוף ימה של קיסרין"). כיוון שהסיפור עוסק בגזרות רעות על היהודים, הקדימה סגל רקע היסטורי:

הרבה סבלו היהודים כאשר הרומאים שלטו בארץ-ישראל. מידי פעם גזרו עליהם גזרות רעות, הטילו עליהם מיסים כבדים שקשה היה לעמוד בהם ותמיד המציאו עלילות-שוא והאשמות שקר כדי שיוכלו להעניש את היהודים עונשים חמורים. חכמינו, זכרונם לברכה, טרחו הרבה לפייס את המושלים הקשים ולסכל את מזימותיהם. תמיד העיקה על לבם הדאגה, כיצד להציל את עמם מן הגזרות. בעיר קיסרין שעל שפת הים הגדול גרו אז הרבה יהודים והם סבלו מאד משכנים רעים, עובדי-אלילים, שספרו עליהם לשון הרע בפני המושל הרומי (עמ' 11).

הקדמה היסטורית זו משתלבת יפה בסיפור ומקילה על הילד להבין את הרקע.

קטע נוסף, העוסק אף הוא כרומיים, מקדים את הסיפור "מצוות התורה וגזרת המלך" (ד, עמ' 57):

אדריאנוס קיסר רומי שונא ישראל היה. באכזריות רבה רדף את היהודים בארץ ישראל ובשאר הארצות שהיו תחת שלטונו. בשום אופן לא רצה להסכים שהיהודים ישמרו את התורה. לדעתו היו מצוות התורה בטלות מזמן, ובמקומן היה על היהודים לקבל את החוקים והגזרות שהוא, המלך הגאה והחזק, מצא אותם לטובים.

רקע היסטורי זה מסביר את הוויכוח שבין אדריאנוס קיסר ובין ר' יהושע בן חנניה, שעליו מסופר באגדה זו.

אגדות חז"ל מתנכות, כידוע. אולם כיצד יבין הילד שגם על יהודים מתבוללים שחטאו אסור לומר לשון הרע? לשם כך הביאה סגל את הסיפור בר' אבהו ור' שמעון בן לקיש שהיו נוסעים לקיסרין: "אסור לקטרג על ישראל" (ד, עמ' 31-34), והקדימה לו רקע היסטורי המסביר לילדים את התנהגותם של היהודים:

בקיסרין גרו אז גם הרבה נוכרים, שרים רומיים עם משפחותיהם ועבדיהם, סוחרים יוונים ועוד. הללו בנו להם קרקסאות שבהם הסיתו חיות טורפות אלה באלה, ואפילו בכני אדם שכויים הסיתו אותם. וגם תיאטראות בנו, שבהם נהגו השחקנים ללעוג לתורה ולמצוותיה. רבים מיהודי העיר נמשכו להצגות האלה, למדו מדרכי הגויים ועזבו את תורת ישראל (עמ' 31-32).

בהמשך הסיפור אומר ר' שמעון לר' אבהו: "הקדוש ברוך הוא אינו רוצה כמי שאומר דלטוריא (לשון הרע) על ישראל! הוא אוהב אותם, גם אם הם חוטאים לפעמים. צריכים להוכיח אותם ולהחזירם בתשובה!" (שם, עמ' 34). במקור, מדרש שיר השירים רבה, פרשה א', אין כמובן כל הרקע ההיסטורי; וגם שני המשפטים האחרונים ("הוא אוהב – להחזירם בתשובה") הם תוספת ועיבוד של סגל, והם מצביעים על דרכה החינוכית. בכרך החמישי הביאה סגל סיפור היסטורי, "האריה והקורא המצרי" (עמ' 163-167), על פי בראשית רבה, פרשה סד. הפתיחה במקור קצרה מאד: "בימי רבי יהושע בן חנניה גזרה מלכות הרשעה שיבנה בית המקדש". לכאורה, הרי זה טוב, ומדוע נאמר "גזרה"? בהמשך הסיפור מתברר העניין, אולם גם כאן מרחיבה סגל ומוסיפה רקע היסטורי להבנת הילדים:

בימי רבי יהושע בן חנניה עלה בדעתו של המלך הרומי להרשות ליהודים לבנות מחדש את בית המקדש שנחרב על ידי טיטוס הרשע, אחד המלכים שקדמו לו. המלך הרומי רצה להתפאר בבניין היפה שיקום, וגם חשב שהיהודים יחבבו

ויכבדו אותו ביותר, אם ירשה להם. הכריז המלך: היהודים רשאים לבנות את בית המקדש בירושלים!

משהגיעה הידיעה אל היהודים, שמחו שמחה גדולה מאד והתחילו להתכונן לבניה. מארצות הגולה, מצרים ובבל, באו יהודים רבים כדי להשתתף בעבודה קדושה זו ולשוב לחיות בארץ ישראל, שממנה ברחו בזמן שהרומאים גזרו גזרות קשות על עמם (שם, עמ' 163).

בדבריה מעמידה המעבדת את הקורא הצעיר על הכוונה האמיתית של הקיסר הרומי: לא לטובתם של היהודים התכוון אלא כדי לפאר את שמו; גם הידיעה שטיטוס הוא שהחריב את בית המקדש נוספת כאן. בקטע השני מתוארת שמחת היהודים שהופכת במהרה לאכזבה, כפי שמסופר בהמשך. המשיכה לארץ לשם בניין המקדש כרוכה במאמצים רבים, ולכן הכרזתו של המלך שמתבררת כלא-רצינית, מכאיבה יותר.

פרטים רבים מאלו שנוספו לסיפורים כרקע היסטורי ידועים לקורא המבוגר, אולם לצעירים הם חדשים ומסבירים את העלילות והאישים שעליהם הם קוראים באגדות.

הוספת פרטים ביוגרפיים

הפרטים הביוגרפיים שמוסיפה יוכבד סגל לעיבודי האגדות אינם מצויים על פי רוב בסיפור המקורי, והיא דלתה אותם מספרים שונים שהילד אינו מגיע אליהם. גם כאן, כמו בהרחבת הרקע ההיסטורי, התוספת הביוגרפית באה בראש הסיפור, והיא מכינה את ליבו ונפשו של הילד להבנת המסופר. לא תמיד כל הפרטים הכרחיים להבנת העלילה עצמה, אולם כמה קווים לתולדות החכם מקרבים את הדמות לקורא.

בפתיחה לאגדה על הלל הזקן, שענה בסבלנות אין קץ לאדם שהתערב עם חברו שיצליח להרגיזו, מספרת סגל כך "סבלנותו של הלל הזקן" (א, עמ' 108):

הלל היה ממשפחתו של דוד מלך ישראל והוא עצמו היה נשיא על ישראל. לא היה איש חכם ומכובד יותר ממנו בזמן ההוא. חכמים גדולים באו להתייעץ עמו, תלמידים רבים באו ללמוד אצלו, ובכל זאת לא התגאה הלל ולא כעס אף פעם. עם כל אדם דבר בסבלנות ובאהבה.

חלקו הראשון של הקטע מביא פרטים על משפחתו של הלל. במיוחד עושה על הילד רושם הקירבה המשפחתית אל דוד המלך, שהוא "ייחוס" גדול. סופו של הקטע מדבר על אופיו. המשפט האחרון מכניס את הקורא לסיפור עצמו.

בסיפור אחר, "לשון טובה ולשון רעה" (א, עמ' 145), ממשיכה המעבדת לספר על משפחתו של הלל, ואף כאן, בצד תולדות חיים מכניסה את הקורא לעלילה:

רבי שמעון בן גמליאל היה אחד הנשיאים בישראל. מבני בניו של הלל הזקן היה, וכמו סבו הלל גם הוא חכם גדול בתורת ה'. אנשים רבים למדו תורה אצלו, וגם טבי עבדו (עוזרו, משרתו), שתמיד היה בקרבתו כדי לשרתו, למד ממנו דברי-חכמה.

גדולה זו, שעבד ילמד מנשיא ישראל, אכן מוכחת בסיפור היפה על קניית לשון בשוק. פעם אחת נתבקש טבי להביא מאכל טוב והביא לשון, וגם כאשר נתבקש להביא מאכל גרוע, הביא שוב לשון. ותשובתו על תמיהתו של ר' שמעון בן גמליאל מצביעה על הצד החינוכי המודגש במבחר האגדות שסגל כינסה בספריה, תוך שהיא מרחיבה את דברי המקור ומפרטת:

כאשר הלשון טובה, אין דבר טוב ממנה וכאשר היא רעה, אין דבר רע ממנה. אם מדברים בלשון דברי תורה ותפילות ומילים טובות ויפות לבני אדם, הרי הלשון טובה מאד. ואם מדברים קללות ומילים קשות ומעליבות, שבני אדם מצטערים עליהן, הרי הלשון רעה מאד (שם, עמ' 147).

במקור (ויקרא רבה לג א) עונה טבי לרשב"ג רק את המשפט הראשון שמנוסח בצורה מכיליה: "כאשר הלשון טובה" וכו'. אולם בתוספת הפירוש שנותנת סגל לדברים אלה שומעים אנו כיצד היא מדברת אל הילדים בלשון המובנת להם ובדוגמאות מהווי חייהם: "מלים טובות ויפות", "מדברים קללות ומילים קשות ומעליבות". כאן מושמים הדברים כפי טבי העבד, בדו-שיח חי ודרמטי, ולא כהטפת מוסר מפני המחברת. עיבוד ענייני רעיוני זה אופייני לספר.

הילדים הלומדים תורה עם מפרשים נתקלים בתרגום אונקלוס, אך מעטים מהם יודעים מי היה אונקלוס ומהן תולדותיו. בסיפור "אונקלוס הגר" (ב, עמ' 113-116), מביאה סגל את המסופר במסכת עבודה זרה יא ע"ב, על המאבק בין אדריאנוס המלך ובין אונקלוס. אך בראש הסיפור היא מוסיפה פרטים ביוגרפיים שאינם במקור, והם באים להרחיב את אופקיו של הקורא:

אונקלוס היה בן אחותו של אדריאנוס הרשע, מלך רומי. חשקה נפשו של אונקלוס בתורה, כי כיבד מאד את תלמידי החכמים ואהב לשמוע את דבריהם. כה אהב דברי תורה, עד שלבסוף החליט להיות יהודי והתגייר. ברבות הימים נעשה חכם גדול, שידע להסביר כל דברי התורה ולתרגם אותה ללשון הארמית, בשביל אותם האנשים, שלא ידעו לשון-הקודש. עד היום הזה אנו קוראים תרגום זה שנקרא על שמו – תרגום אונקלוס (שם, עמ' 113).

הסיפור שבא אחרי הקדמה זו הוא דרמטי מאד, יש בו הרבה דיבור ישיר, וממנו רואים שאכן אונקלוס חכם מאד היה וניצח את אדריאנוס באהבתו לתורה.

נביא דוגמא לשני סוגים של הרחבה, ביוגרפית והיסטורית גם יחד. באגדה "חיבת הארץ" (ד, עמ' 45-49) מסופר על ר' זירא ועל אהבתו לארץ-ישראל. הפתיחה היא תוספת ביוגרפית, והקטע השני – היסטורי:

רבי זירא מתלמידי-החכמים החשובים בבבל היה. טוב היה לו בכבל. מפי גדולי החכמים שם למד תורה, והוא עצמו היה מכובד מאוד. אבל מאוד התגעגע על ארץ ישראל ועל חכמיה, ועל כן החליט לעלות לארץ וללמוד תורה מפי רבי יוחנן בטבריא.

החלטה זו לא קלה היתה. בימים ההם היתה הנסיעה מבבל לארץ ישראל קשה מאוד. כל מי שרצה לעלות, חייב היה להטלטל בדרכים ימים רבים, ולא פעם היה עליו להתגונן מפני שודדים ואף מפני חיות טורפות (שם, עמ' 45).

בשני קטעים אלה מדגישה סגל את האהבה לארץ ואת הקושי להגיע אליה. ואכן, הסיפור שבהמשך מדגים את הקושי הרב, את מעבר הנהר בסכנת נפשות, ואת התשוקה העזה של ר' זירא להגיע לארץ. "הסיום הטוב" מספק את הקורא ומשלים את הידיעה הביוגרפית:

ואמנם זכה רבי זירא והגיע בשלום לארץ ישראל כפי שביקש, השתקע בטבריא ולמד בישיבה הגדולה של רבי יוחנן (שם, עמ' 49).

נביא שתי דוגמאות נוספות, שבאחת מהן יש אפיון ביוגרפי שאינו קשור לעלילה, ובדוגמא השנייה, בלי הפרטים הביוגרפיים הנוספים לא יבין הילד את האגדה. בסיפור על ר' פנחס בן יאיר, "מעשה בעכברים שאכלו את התבואה" (ד, עמ' 75-79) מקדימה המעבדת קטע ביוגרפי:

רבי פנחס בן יאיר התמסר מאד לקיים מצוות פדיון שבויים, למענה היה נודד מעיר לעיר ומכפר לכפר לקבץ כסף כדי לפדות שבויים יהודים מידי שוביהם. באחד ממסעותיו אלה הגיע לעיר אחת, וכמוכן יצאו כל התושבים לקראתו כדי לכבד צדיק גדול וחכם כמוהו (שם, עמ' 75).

מצוות פדיון שבויים חשובה היא מאד, אך אין לה כל קשר לסיפור שלפנינו, העוסק במכת העכברים שפקדה את המקום, ובדרך שבה סילקם ר' פנחס בן יאיר ומצא שאנשי המקום לא קיימו מצוות מעשר. התוספת הביוגרפית שופכת אור על דמותו של ר' פנחס ומרחיבה את אופקיו של הילד הן לגבי תופעת השבויים היהודים שיש לפדותם, והן לגבי החכם המוסר נפשו על מצווה זו,⁶ ובכך חשיבותה.

6 הסיפור "רבי פנחס בן יאיר וגינאי הנהר" (ג, עמ' 224-227), ממקד את עניין פדיון שבויים ומאיר את דמותו של ר' פנחס בן יאיר. סגל הביאה כנראה בחשבון שלקוראי כרך ד' ידוע הסיפור, ולכן הוסיפה פרט זה ככרך אגב.

כנגד זה, באגדה על שמעון בן שטח, "החכם – מתורתו, והמלך – מעשרו" (ה, עמ' 146-150), הפרטים הביוגרפיים הנוספים, הן בראש הסיפור והן בתוכו, הכרחיים הם ובלעדיהם לא יבין הילד את המסופר. כאן שופכת התוספת אור גם על יתר הנפשות הפועלות ולא רק על שמעון בן שטח.

אשה טובה היתה לו לינאי המלך שחי בזמן שבית המקדש השני עוד היה קיים, שלמונין המלכה היה שמה, וחכמינו זכרם לברכה קראוה לפעמים גם שלומציון. אחות היתה לרבי שמעון בן שטח, שהיה גדול חכמינו בעת ההיא וגם נשיא הסנהדרין (= בית המשפט הגדול), ומכיוון שהיה אחיה של המלכה, היה רגיל להימצא בארמון המלך פעמים רבות כדי ליעץ לו (שם, עמ' 146).

בקטע זה מעורבות ידיעות הסטוריות בצד הרקע הביוגרפי של גיבורי העלילה. בלי שנבין את הקרבה של שמעון בן שטח לינאי המלך שהיה גיסו, לא נבין כיצד העז שמעון לפנות אל המלך ולבקש את עזרתו לנזירים העניים שהיו חייבים בקרבנות נזיר. פרט ביוגרפי נוסף מספקת לנו סגל, אף הוא הכרחי להבנת העלילה:

רבי שמעון בן שטח לא היה עשיר. מסופר לנו שהתפרנס ממכירת פשתן, ובתחילה אפילו לא היה לו חמור שישא את הפשתן לשוק.⁷ לכן לא היה לו כסף לתת לנזירים לקנות בו את הקרבנות שהיו צריכים להביא (עמ' 147).

על דמותו ובקיאותו בתורה לומדים אנו מן הסיפור עצמו: שמעון בן שטח מצא אפשרות להתיר את נדרם של מאה וחמישים מבין שלוש מאות הנזירים, ולכן הם לא היו חייבים בקרבנות.

לינאי המלך נודע מחורצו לשון הרע ששמעון לא נתן משלו כלום, והחצי שניתן רק הוא נתן. ינאי המלך ידוע מן ההיסטוריה כאדם קשה שהיו לו מריבות עם חכמים, ושמעון בן שטח חרד מכעסו של המלך – והמעבדת מוסיפה:

נבהל וברח, כי חשש שהמלך עלול להרוג אותו ברגזו. איש מלבד אחותו המלכה לא ידע היכן התחבא, וכמובן היא לא גלתה את הסוד למלך (עמ' 148). ובהמשך: המלכה פחדה לגלות את המחבוא ועל כן ביקשה: קודם הבטח לי שלא תעשה לו כל רע, וגם שלח לו את הטבעת שלך כסימן שלא הפגע בו, ואז יבוא (עמ' 149).

7 הסיפור "חמורו של רבי שמעון בן שטח" (א, עמ' 88-91), משלים את המסופר כאן ומוסיף על יושרו וצדקתו של שמעון בן שטח: את האבן הטובה שהיתה תלויה בצוארו של החמור החזיר למוכר באומר "חמור קניתי, אבל אבן טובה לא קניתי" (עמ' 91).

תוספות אלה, שאינן במקור (ירושלמי ברכות, פרק ז הלכה ב), מצביעות על היחסים הרעועים שבין ינאי המלך ואשתו, ועל חוסר האמון שלה כלפיו, ידיעות החסרות לילד והבאתן מסבירה את הסיפור.

שילוב דינים בעלילה

בכרך הראשון של "כה עשו חכמינו" מצויים סיפורים רבים הממחישים את הדין והמצווה מתוך התבוננות בהתנהגות החכמים, גיבורי הסיפור. למשל, מצוות השבת אבדה בסיפור המפורסם על ר' חנינא בן דוסא, שמצא על פתח ביתו תרנגולות, והוא החזיק בהן עד שהטילו ביצים, דגרו עליהן וכך מלאה חצרו תרנגולות ואפרוחים; לבסוף מכרם וקנה בתמורתם עיזים. כעבור שנים חזרו בעלי התרנגולות, נתנו סימנים וקיבלו את העיזים (א, עמ' 95-98).

הילד הצעיר יבין את הדין על פי הסיפור, ואין צורך לפרשו. כאמור לעיל, כך עשתה סגל ברוב הנושאים: ריכזה כמה סיפורים על אותו עניין, ובמקרה שלנו – השבת אבדה. החזרה על סיפורים שונים באותו נושא חשובה לילד ואהובה עליו ומעמיקה את קליטתו. דבר נוסף בולט בכרך הראשון, ובו בלבד: בסוף רוב הפרקים העוסקים בנושא מסוים ליקטה המעבדת כמה פסוקים, מאמרים ודינים, כשהם עומדים בנפרד מן הסיפורים אך מדגישים את הדין או הרעיון. בעניין השבת אבדה מופיע הפסוק "כי תפגע שור אִיֶכָף או חמורו תועה, השב תשיבנו לו" (שמות כג ד), ובמדור הנקרא "עמלו של אדם ומזונו" מצויים מאמרי חז"ל ודינים רבים: "אין נוהגין בזיון באוכלין ואין זורקין אוכלין ממקום למקום" (מסכת סופרים, פרק ג הלכה יד); "אמר ר' יוחנן: אין משיחין בסעודה, שמא יקדים קנה לו שט ויבוא לידי סכנה" (תענית ה ע"ב), ועוד הרבה. מאמרים ודינים אלה מכוונים לגננת ולמורה, כדי שתשוחח עליהם עם הילדים ותחנכם לאורם. כאן שוב בולטת גישתה החינוכית-הערכית של יוכבד סגל.

אולם, ליקוט הפסוקים בנפרד מן הסיפורים אין בו עיבוד. נביא עתה מספר דוגמאות של שילוב הדין בתוך הסיפור עצמו.

בסיפור "עירוב-חצרות משכין שלום" (ד, עמ' 63-68) חשה המעבדת שדין עירוב-חצרות אינו ידוע לילדים, גם אם הם בוגרים יותר, אך בסיפור זה העירוב הוא חלק מן העלילה ולכן חשוב להסבירו לקוראים:

הגיע ערב שבת והיו צריכים להכין עירוב-חצרות, כדי שיוכלו לטלטל (לשאח דברים) בשבת בתוך החצר המשותפת. זה היה בדרך כלל תפקידן של הנשים, כי הגברים לא היו בבית במשך היום. וכך עשו עירוב-חצרות: כל אחד מן השכנים שלח מלחמו לביתו של שכן אחד מסוים ושם הניחו את כל הלחם בכלי אחד כדי

שיהיה משותף לכל דיירי החצר. על ידי זה נעשו כולם כמשפחה גדולה אחת הגרה בבית אחד, והיה מותר להם לטלטל בתוך החצר כמו בתוך דירתם (עמ' 66).
ומוסיפה המספרת: "בחצר זו היתה זו דירתם של שרה ובעלה שהיו רגילים להניח בה את העירוב". שרה היא גיבורת הסיפור, כפי שיקרא הקורא.
אנו רואים כיצד שילבה סגל את הדין בתוך העלילה, כמי ש"משיח לפי תומו": "כך עשו עירוב חצרות".

בסיפור "משכיל אל דל" (ג, עמ' 91-94) הרחיבה יוכבד סגל את המקור המצומצם, והוסיפה גם פרטים ביוגרפיים, גם שילוב דינים, וגם הרחבה ספרותית של הגרעין העלילתי.

נראה תחילה את המקור (ירושלמי בבא מציעא, פרק ב הלכה ג):

שמעון בר ווה (אבא) היה מהלך חורי (אחרי) ר' לעזר. נפל מיניה (ממנו) דינר. אושטיה (הושיט) ליה (לו) שמעון בר אבא. א"ל: כבר נתיאשתי מיניה (ממנו). אמרי, לא איתכווין רבי לעזר אלא לזכויה (לזכות) לרבי שמעון בר אבא, בגין (מפני) דהווה (שהיה) אינש (איש) מסכן (עני).

גרעין סיפורי קצר זה לא יובן לילדים. מדוע לא רצה ר' אלעזר לקבל מר' שמעון את הדינר שאיבד? ומה פירוש "נתיאשתי ממנו"? ומדוע רצה ר' אלעזר לזכות את ר' שמעון בצורה זו? על כל אלה יקבל הילד תשובה בסיפור המעובד.

משכיל אל דל

(על פי ירושלמי בבא מציעא, פרק ב הלכה ג)

בין החכמים המצוינים שבארץ ישראל היה רבי שמעון בר אבא, שעלה לשם מבבל. מוריו וחבריו אהבו וכבדו אותו מאד, והכל אמרו עליו על רבי שמעון, שחכמתו יקרה כמו מרגליות ויהלומים. אבל כגודל חכמתו של רבי שמעון היה גדול עניו. הרבה צרות סבל ולפעמים לא היה לו אפילו לחם לאכל. את הכל הוא קיבל בשלוה ובאהבה, לא ביקש עזרה מאיש ותמיד סירב לקבל צדקה.
חשבו החכמים שבעירו, כיצד לעזור לו מבלי שירגיש בכך: תחבולות שונות ביקשו כי כבר ידעו, שקשה להערים על רבי שמעון. בחכמתו הרבה הבין תמיד שרוצים לתת לו צדקה, אפילו כאשר השתדלו מאד להסתיר מפניו את כונתם. אך פעם מצא אחד מהם, רבי אלעזר, הזדמנות טובה לעזור לרבי שמעון מבלי שיוכל לסרב. והמעשה שהיה, כך היה:

בלכתו בדרך ראה רבי אלעזר שבמרחק לא רב אחריו הולך רבי שמעון, וכרגיל הוא שקוע במחשבותיו ומהרהר בדברי תורה. ראשו נטוי כלפי מטה ועיניו אינן מסתכלות במה שלפניו אלא מופנות אל האדמה שלרגליו.

הזדרז רבי אלעזר, הוציא בסתר דינר-זהב מכיסו והניחו ליפול על הארץ. אחר המשך בדרכו ולא הביט לאחוריו, כאלו אבד לו הדינר ולא הרגיש בזה כלל. כונתו היתה שרבי שמעון ימצא את הדינר, ומכיון שלא ידע, למי להחזירו, יחזיק בו, כדין מוצא כסף ברשות הרבים (=ברחוב).

רבי אלעזר החיש את צעדיו, כדי להתרחק מן המקום, אבל כעבר רגעים אחדים שמע, שקוראים בשמו, ומישהו רץ אחריו. אז הפנה את ראשו וראה שרבי שמעון ממרה אליו ומושיט לו את הדינר.

ראה זה מצאתי, אמר, ונשימתו מהירה בגלל ריצתו – בודאי שלך הוא הדינר, כי רק אותך ראיתי הולך לפני.

ראה רבי אלעזר שיושרו של רבי שמעון עלול להפר את מחשבתו הטובה לזכות אותו בדינר זה, והעמיד פנים כאלו מקפיד.

מנין לך ודאות כזאת שהדינר הזה שלי הוא? הרי גם לפני הלכו כאן אנשים, ואולי אבד למישהו אחר? הלא אין בו שום סימן, ואתה יודע שכאשר מוצאים ברשות הרבים כסף שאין בו סימן, אין להחזירו. מי שאבד לו כסף כזה, כבר התיאש ממנו ואינו מקוה עוד לקבלו בחזרה. אפלו אם הדינר נפל באמת ממני, כבר התיאשתי ממנו, ומי שמצא אותו – שלו הוא בדין.

ראה רבי שמעון שהצדק עם רבי אלעזר, כי אמנם הדין כדבריו, לא היסס עוד והחזיק בדינר שמצא.

שמח רבי אלעזר שהפעם השכיל והצליח לתת מכספו לחברו החכם העני.

ניתוח והשוואה

הסיפור כולו, ששמו לקוח מפסוק בתהלים מא ב ("אשרי משכיל אל דל"), הוא מעשה התחכמות שנקט בו ר' אלעזר כדי לעזור בצדקה לר' שמעון בר אבא העני. בכך ממחיש הסיפור את פירוש הפסוק: "הנותן צדקה לדל בהשכל לבל יכלימו" (פירוש מצודת דוד). התחכמות זו מבוססת על דין השבת אבדה שאיבד אדם ברשות הרבים. המקור תמציתי מאד, וגרעין זה מפתח יוכבד סגל כדי לסבר את אוזנם של הקוראים הצעירים. הפתיחה לסיפור, שלושת הקטעים הראשונים, הם תוספת ביוגרפית המאפיינת את דמותו של ר' שמעון. המעבר מדגישה את גודל עוניו מחד-גיסא, ואת סירובו לקבל עזרה וצדקה מאידך-גיסא. עם זאת, היא מוסיפה את רצונם של החכמים לעזור לו, ולו בסתר ובעורמה.

העלילה פותחת במילים "אך פעם", ומכאן הסיפור הוא על פי המקור. תיאור דמותו של ר' שמעון "השקוע במחשבותיו ומהרהר בדברי תורה", וכן תמונתו ומבטו כשהוא מופנה לאדמה, כל אלה הן הרחבות ספרותיות שהוסיפה המעבדת.

המילים הספורות שבמקור, "נפל ממנו דינר", הורחבו כאן לקטע שלם. חלקו הראשון הוא תיאור מפורט של השמטת הדינר; חלקו השני של הקטע משלב את הדין של השבת אבדה למי שמוצא כסף ברשות הרבים: "כיון שלא ידע למי להחזירו, יחזיק בו". במקור אין דבר זה נזכר, כי חז"ל הניחו ידיעה זו כמוכנת וידועה לכל, אולם בהמשך נמצא את פירוט הדין.

כאן מתארת סגל בצורה דרמטית את סיכול תוכניתו של ר' אלעזר והשבת האבדה בידי ר' שמעון. כל ההרחבה הספרותית הזו באה להמחיש את הסיטואציה: "שמע שקוראים בשמו, ומישהו רץ אחריו"; "נשימתו מהירה בגלל ריצתו".

מכאן ואילך באה הרחבה של דין השבת אבדה, וניתן להבין את דברי ר' אלעזר במקור "כבר נתיאשתי ממנו": "הלא אין שום סימן, ואתה יודע שכאשר מוצאים ברשות הרבים כסף שאין בו סימן, אין להחזירו. מי שאבד לו כסף כזה, כבר התיאש ממנו...". סגל מוסיפה סיום לסיפור שאינו במקור, אך מובן מאליו. לילד נאמרים הדברים בפירוט: ר' שמעון קיבל את הדינר ור' אלעזר שמח שהצליח.

דין מורחב בדין השבת אבדה המופיע בסיפורנו הולם את גיל ילדי בית הספר, בעוד סיפורי השבת אבדה שהביאה סגל בכרך א', פשוטים יותר ומובנים גם לילדי הגן.

דוגמא נוספת לשילוב דין בסיפור ההולם את הגיל הגבוה הוא הסיפור "מסירות נפש" הכלול בכרך החמישי (עמ' 78-81), שסיפורו מופנים לילדים בוגרים יותר. המושג "מסירות נפש" והדיונים הכרוכים בו, לא יובנו בגיל צעיר. במיוחד קשה להבנה השינוי שחל בדין בעקבות דיונים של חכמים. כל זה טעון הסבר מפורט, שאיננו מופיע במקור (ירושלמי, סנהדרין, פרק ג הלכה ה).

והרי תמצית הסיפור:

ר' אבא בר זמינא התפרנס מיגיע כפיו, והיה חייט. פעם אחת עבד ברומא אצל עובד אלילים. בעל הבית נכנס והביא לו קערה ובה צלי בשר ופקד עליו לאכול. ר' אבא בר זמינא סירב והסביר שאינו אוכל בשר שאיננו כשר. "אם לא תאכל, אהרוג אותך", איים עליו האיש, ואף חרב היתה בידו. וכאן משלבת סגל את הדין:

באותה שעה עדיין לא שמע רבי אבא בר זמינא מפי חבריו החכמים את ההלכה שפסקו. אם גוי רוצה להכריח יהודי לעבור על אחת ממצוות התורה, ואין שם עשרה מישאל שיראו אותו, יעבור ולא יהרג, מפני שפיקוח נפש דוחה את הכל. רק אם הגוי רוצה להכריח אותו לעבור על אחת משלוש עברות ידועות, חמורות ביותר, רק אז עליו ליהרג ולא לעבור (עמ' 79).

המשך העלילה מפתיע: כאשר ר' אבא עמד בסירובו והיה מוכן למסור את נפשו, אמר הרומאי: "אם היית אוכל הייתי הורג אותך. רק רציתי לנסות אותך. ואמנם כך צריך להיות – אם יהודי, שיהיה יהודי אמיתי, ואם רומאי, שיהיה רומאי שלם!".

וכאן משלימה סגל את הדין ומוסיפה מוסר השכל:

מהשגחת הקדוש-ברוך-הוא היה זה שעדיין לא ידע אז רבי אבא בר זמינא שבעצם היה מותר לו לאכול מן הבשר, כדי להציל את נפשו, כי אילו אכל, דווקא אז היה נהרג. כוננתו היתה לשם שמים, והיא עמדה לו לצאת בשלום מביתו של הרומאי (עמ' 81).

הרגשת השגחת ה' והתכוונותו של האדם לשם שמים, הם מיסודות האמונה שסגל רוצה להחדיר בילד הקורא.

סיכום במוסר השכל

סיפורים רבים בחמשת הכרכים של "כה עשו חכמינו" עוסקים בעזרה לזולת ובמיוחד בעזרה לעניים. ראינו את הסיפור "משכיל אל דל". לרוב מובלע מוסר ההשכל בעלילה עצמה, אולם לעיתים חשה המעבדת שיש צורך להדגיש ולומר במפורש את מוסר ההשכל הנובע מן הסיפור. נביא דוגמא, שבה נוסף על תרגום המקור מארמית לעברית של ימינו, כדרכה בסיפורים רבים, מוסיפה המעבדת פרטים ביוגרפיים, כפי שראינו לעיל, מרחיבה מבחינה ספרותית ומסיימת במוסר השכל – הסיפור הוא "לכל אחד ואחד נותן הקדוש ברוך הוא את פרנסתו ומזונו" (ג, עמ' 100-102):

הוא דאתא לקמיה דרבא. א"ל: במה אתה סועד? א"ל: בתרנגולת פטומה ויין ישן. א"ל: ולא חיישת לדוחקא דציבורא? א"ל: אטו מדידהו קאכילנא מדרחמנא קאכילנא, דתנינא: "עיני כל אליך יִשְׁכְּרוּ ואתה נותן להם את אכלם בְּעֵתוֹ" (תהלים קמה טו). "בעתם" לא נאמר אלא "בְּעֵתוֹ". מלמד שכל אחד ואחד נותן הקב"ה את פרנסתו בעתו. אדהכי אתאי אחתיה דרבא, דלא חזיא ליה דליסרי שני, ואתיא ליה תרנגולת פטומה ויין ישן. אמר: מאי דקמא. א"ל: נעניתי לך, קום אכול (כתובות סו ע"ב).

תרגום:

ארתו [עני המבקש פרנסה] שבא לפני רבא. א"ל [רבא]: במה אתה סועד? א"ל [העני]: בתרנגולת פטומה ויין ישן. א"ל: ולא חששת לדוחק הציבור? א"ל: האם משלהם אני אוכל? משל הקב"ה אני אוכל, ששנינו: "עיני כל אליך ישכרו ואתה נותן להם את אכלם בעתו" (תהלים קמה טו). "בעתם" לא נאמר אלא "בעתו".

מלמד שכל אחד ואחד נותן הקב"ה את פרנסתו בעתו. עודם מדברים באה אחותו של רבא שלא ראה אותה שלוש עשרה שנים ונתנה לו תרנגולת פטומה ויין ישן. אמר: מה (דבר זה שאירע) לפני? א"ל נענית לך, קום אכול.

הקורא מקור זה שואל עצמו את השאלות הבאות: מי הוא אותו עני, המבקש אוכל כל כך יקר ומשובח, ועל כך השיבה סגל בהרחבה בעיבוד הסיפור.

לכל אחד ואחד נותן הקדוש ברוך הוא את פרנסתו בעתו

(על פי כתובות סו ע"ב)

בעיר מחוזא שבארץ בכל היתה ישיבה גדולה ומפורסמת. ראש הישיבה היה רבא, אחד מגדולי החכמים של היהודים בבבל בתקופה ההיא. גם עשיר היה רבא, וכאשר בא לעיר איש עני הזקוק לפרנסה, היה בא תחילה לביתו של רבא, כי ידע שלא יצא בידים ריקות.

יום אחד בא אל רבא איש עני שממראהו ומנימוסיו היה ניכר, שלא תמיד היה רגיל לבקש נדבות. בן למשפחה טובה היה האיש, ועשיר היה לפניו. עד לפני זמן לא רב היה גר בבית יפה ומרוח והיה רגיל לאכול מעדנים (=מאכלים טובים במיוחד). גם תורה למד אבל לא התמיד בלימודו, ולכן לא היה תלמיד חכם. באיזה עסק ביש (=רע) איבד את כל הונו, וכל כך העני, עד שלא נשאר לו גם לחם לאכול.

בא העני הזה אל רבא וביקש:

אנא תן לי לאכול, אין לי אפילו מזון לסעודה אחת!

שאל אותו רבא:

מה אתה רגיל לאכול? אמור לי ואבקש שיכינו לך.

נאנח האיש וענה:

הייתי רגיל לאכול תרנגולת פטומה, שמנה וטובה, ולשתות יין ישן ומתוק! התפלל רבא וחשב שלא טוב הדבר שאיש עני יהיה כל כך מפונק. אולי טוב לו יותר שיתרגל למאכלים פשוטים וזולים יותר, כי לא תמיד ימצא מי שירצה לתת לו מזון כפי הרגלו הקודם.

אמר לעני:

במאכלים כל כך יקרים אתה רגיל? וכי אינך חושש, שיותר מדי קשה לאנשים להכין לך מטעמים כאלה?

ענה העני:

וכי ממה ששייך להם אני מבקש לאכול? אני מבקש לאכול רק משל הקדוש ברוך הוא, כי הכל שלו, והוא נותן לכל אחד ואחד לפי מה שהוא צריך. אם ירצה, יתן לאנשים מספיק כסף כדי לספק לי מזון כפי שדרוש לי. נחלשתי ואיני יכול לסבול מאכלים שלא הורגלתי בהם.

עודם מדברים, והנה מגיעה פתאום אורחת שכלל לא צפו לה – אחותו של רבא באה לבקר אצלו. שלוש עשרה שנה לא ראתה אותו, ודוקא היום, ברגע זה באה! בידה החזיקה סל ובו מתנה לרבא אחיה. ומה היתה מתנה זו? תרנגולת פטומה שמנה וטובה ויין ישן ומתוק!

עמד רבא והסתכל בתימהון באחותו ובמתנתה – מה אני רואה כאן! קרא.

כל כך הרבה שנים לא זכינו להיפגש והנה את באה ומביאה איתך דוקא את המאכלים שאיש זה זקוק להם! אין זה אלא שנשלחת כדי ללמדני, כיצד מכין הקדוש ברוך הוא מזון לכל ברייתו, לכל אחד ואחד בעתו וכפי צרכו.

ואל העני פנה רבא ואמר לו:

סלח-נא לי על מה שאמרתי לך! שב ואכול מן התרנגולת ושתה מן היין שאחותי הביאה.

ראו ושמעו תלמידיו של רבא ולמדו עד כמה צריכים להשתדל לתת לעני די מחסורו אשר יחסר לו.

ניתוח והשוואה

אגדת חז"ל זו עוסקת אף היא בעזרה לעניים, ומראה עד כמה צריך להשתדל לתת לעני די מחסורו וכפי הרגלו. כאן לומד רבא בעצמו כיצד יש לנהוג בעני, על ידי זימון המקרים המפתיע, עם ביקורה של אחותו שלא ראה אותה שלוש עשרה שנים, ומתנתה שהביאה לו סיפקה בדיוק את צרכיו של העני.

האגדה פותחת בסיטואציה דרמטית שיש בה דרשיח בין העני ובין רבא. שאלתו של רבא, "במה אתה סועד?" היא לפי ההלכה, ומצביעה על כך שרבא מוכן לתת לו לפי הרגלו. אולם תשובתו של העני שיש בה דרישה מוגזמת – "תרנגולת פטומה ויין ישן" – מפתיעה את רבא והוא מוכיח אותו ורומז לו על הפרזות: "האינך חושש לדוחק הציבור?" – כלומר: דרישתך עולה כסף רב.

תשובת העני יש בה רעיון כללי: לא משל הציבור אני אוכל, אלא משל הקב"ה, שהכל שלו והוא נותן לכל אחד בעיתו; ודברים אלה מתבססים על הפסוק בתהלים קמה, טו: "עני כל אליך ישברו ואתה נותן להם את אוכלם בעיתו". חז"ל מדייקים: "בעיתו" ולא "בעיתם", ולומדים מכך "שלכל אחד ואחד נותן הקב"ה פרנסתו בעיתו".

ויכוח זה בין רבא ראש הישיבה ובין עני בלתי ידוע, נשמע קצת מוזר, אולם חז"ל מראים לנו שהצדק היה עם העני, והקב"ה זימן את אחותו של רבא ומתנתה כדי ללמד לקח לרבא ולכולנו.

העיבוד

הקורא המבוגר הלומד גמרא יודע מיהו רבא, ואילו לילד מוסיפה סגל פרטים ביוגרפיים וגם אפיון דמותו ועזרתו לעניים. בקטע השני מרחיבה סגל בתיאור דמותו של העני כדי להסביר את העלילה: אדם שירד מנכסיו והיה רגיל לאכול מעדנים, ועתה הגיע עד פת לחם.

שאלתו של רבא, "במה אתה סועד?", מוסברת אף היא: "מה אתה רגיל לאכול?" – שכן, יש לתת לאדם לפי הרגלו. אך תשובת העני מפתיעה אפילו את רבא. סגל מרחיבה ומסבירה את חששותיו של רבא. במקור הוא שואל רק "האינך חושש לדוחק הציבור?", ואילו בעיבוד יש תוספת "חינוכית" שאותה חושב רבא בינו לבין עצמו: "לא טוב שאיש עני יהיה כל כך מפונק", "טוב יותר שיתרגל למאכלים פשוטים וזולים"; והנימוק לכך: "כי לא תמיד ימצא מי שירצה לתת לו מזון כפי הרגלו הקודם". רק לאחר הסברים אלה היא שמה בפני רבא את דברי המקור בדבר דוחק הציבור.

בתשובתו של העני לרבא, "משל הקב"ה אני אוכל", יש אסמכתא בפסוק מתהלים פרק קמ"ה, פרק השגור על לשון כל מתפלל ("אשרי"). סגל משמיטה את הפסוק ואת הדרשה סביבו – "בעתם לא נאמר וכו' – והיא מפרשת את הפסוק והדרשה בלשון יומיומית והרעיון נשמר. מדרש פסוקים הוא עניין למבוגרים ואין בו עלילה. היא שמה בפני העני הסבר מציאותי לבקשתו: "נחלשתי ואיני יכול לסבול מאכלים שלא הורגלתי בהם" – יש בכך משום לימוד סניגוריה על העני.

ההפתעה שבעלילה היא בביקור הבלתי צפוי של אחותו של רבא המביאה לו מתנה בדיוק את המאכלים שביקש העני, וכאן לומד רבא מוסר השכל על עצמו, דבר שאינו מפורט במקור, אך משתמע ממנו.

אין זה אלא שנשלחת כדי ללמדני, כיצד מכין הקדוש ברוך הוא מזון לכל בריותיו, לכל אחד ואחד בעתו וכפי צורכו (עמ' 102).

יש בדברים אלה פראפרזה של הפסוק בתהלים: "נותן להם את אֶכְלָם בְּעֵתוֹ". זימון המקרים מלמד את רבא מוסר השכל, אולם סגל אינה מסתפקת בכך, והיא מסיימת את הסיפור במוסר השכל כללי:

ראו ושמעו תלמידיו של רבא ולמדו, עד כמה צריכים להשתדל לתת לעני די מחסורו אשר יחסר לו.

תוספת זו אינה ממשיכה את העלילה ואפשר לוותר עליה, אולם היא באה להדגיש את המסר שרוצה המעבדת להעביר לקוראים.

עיבוד סיפור הגותי – דוגמא לגישה החינוכית

הסיפור "מה יקר ממרגלית יקרה?" (ד, עמ' 175-179) מתאים לגיל הגבוה. יוכבד סגל בחרה בסיפור זה כדי להעמיד את הקוראים על מעלות התורה כנגד אפסות העושר והחומריות; ובמקום להטיף מוסר באה אגדת חז"ל להמחיש את הרעיון. כאמור לעיל, נעזרה סגל במפרשים כדי לרדת לעומקם של דברי חז"ל. בכרך החמישי היא מביאה רשימה של מקורות ומפרשים שבהם נעזרה. אחד מהם הוא פירוש "עץ יוסף" לבראשית רבה, והוא מפרש גם אגדה זו שנביא להלן.

ארטבון שלח לרבינו מרגלית אטימטון. א"ל שלח לי מילא טבא דטבא כוותה. שלח ליה חדא מזוזה. שלח וא"ל: אנא שלחית לך מילא דלית ליה טימי, ואת שלחת לי מילא דטבא חד פולר. א"ל: חפצי וחפציך לא ישוו בה. ולא עוד אלא שלחת מילא דאנא צריך מנטר לה. ואנא שלחית לך מילא דאת דמיך והיא מנטר לך, שנא' (משלי ו כב): "בְּהִתְהַלֵּךְ תִּנְחָה אוֹתְךָ", בעוה"ז. "בשכבך תשמור עליך", בשעת המיתה. "וְהִקְיָצוֹתָ הִיא תְּשִׁיחֶךָ", לעתיד לבוא (בראשית רבה לה ד).

תרגום:

ארטבון (מלך פרס) שלח לרבינו (ר' יהודה הנשיא) מרגלית ששווה אוצר גדול. אמר לו: שלח לי דבר טוב שהוא טוב כמוהו. שלח לו מזוזה אחת. שלח וא"ל: אני שלחתי לך דבר שאין לו שומא בעולם, ואתה שלחת לי דבר ששווה רק פולר (שם מטבע) אחד. אמר לו: חפצי וחפציך לא ישוו בה (על פי משלי ח יא): "כי טובה חכמה מפנינים וכל חפצים לא ישוו בה". ולא עוד אלא שלחת דבר שאני צריך לשמור אותו. ואני שלחתי לך דבר שעה שאתה ישן היא שומרת עליך. שנא' (משלי ו כב): "בְּהִתְהַלֵּךְ תִּנְחָה אוֹתְךָ", בעולם הזה. "בשכבך תשמור עליך", בשעת המיתה. "וְהִקְיָצוֹתָ הִיא תְּשִׁיחֶךָ", לעתיד לבוא.

במקור אין פרטים על ארטבון – מיהו? מדוע שלח מתנה יקרה לר' יהודה הנשיא? הנוסח במדרש קצר ביותר.

הפירוש "עץ יוסף" מסביר את הרעיון המרכזי של הסיפור, ואף מתרגם אותו, אולם בלשון קשה לילדים: "ארטבון מלך פרס היה, והיתה דעתו שהעושר הוא שלימות האנושי, והיה מתפאר עצמו במרגלית חשובה מאד שאין לה ערוך, שלא תשיג ידו של רבי לתת תמורת המרגלית".

גם את רעיון המזוזה מפרש "עץ יוסף": "שרבי בא לרמוז לו שאין עיקר שלימות האנושי תלוי בעושר ממון אלא בחכמת התורה אשר יקרה היא מפנינים"; ובהמשך: "היא תשמור אותך, כי המזוזה היא על פתח הבית לשמור את האדם אף בשעת שינה... ובהיות המזוזה רק חלק אחד מן התורה משמרת לאדם מכל רע, כל שכן העוסק בכל התורה... שלח לו מזוזה לדוגמא להיות החלק מעיד על הכל".

דברים עמוקים אלה עיבדה סגל בסיפור שלפנינו בלשון שילדים יבינוה:

מה יקר ממרגלית יקרה?

(ירושלמי פאה פרק א; בראשית רבה פרשה לה)

ארטובון מלך פרס עשיר היה מאד מאד. אי־אפשר לתאר כלל את אוצרות הכסף, הזהב והאבנים הטובות שהיו לו. שמע ארטובון על רבנו הקדוש, הוא רבי יהודה הנשיא שבארץ ישראל, שחכם גדול הוא וגם עשיר מאד. סיפרו לו, שרבי יהודה מבני בניו של דוד המלך הוא, ושבעשרו וכהדר ביתו הדומה לארמון, הוא דומה למלך.

חשב ארטובון:

עם איש כזה הייתי חפץ להתידד! אם כל כך חשוב ועשיר הוא, ידע בלי ספק להעריך גם אותי ואת עשרי. ולא עוד, אלא שגם חכם וצדיק הוא, כפי ששמעתי. לכבוד יחשב לי, אם אוכל למנותו בין ידידי. אך כיצד אתידד אתו? דבר זה לא יהיה קשה ביותר – נתחיל בזה שנחליף בינינו מתנות יקרות, כנהוג בין ידידים רמי מעלה כמונו!

מיד בחר מבין אוצרותיו מרגלית שלא נמצאה עוד כמוה בעולם לגודל וליופי. אפילו מומחים גדולים לא ידעו להעריך את ערכה, כל כך נדירה היתה. מרגלית נהדרת זו תהיה מתנה מתאימה לרבי יהודה הנשיא – אמר ארטובון לעצמו. אני משתוקק מאד לדעת, מה ישלח לי תמורתה! וכי יש עוד חפץ יקר כזה בעולם? הבה ונראה!

הניח ארטובון את המרגלית בקופסת זהב קטנה ויפה ושלח אותה בידי שליח נכבד ונאמן אל רבי יהודה. וגם מכתב שלח עם המרגלית. וכך היה כתוב בו:

לנשיא רבי יהודה בארץ ישראל שלוחה בזה מתנת ידידות מאת ארטובון המלך, מרגלית שאין להעריך כלל את ערכה! אנא גם אתה שלח לי דבר מה שיהיה טוב כמוה!

רבי קבל את השליח בכבוד הראוי, קרא את המכתב, ראה את המרגלית הנוצצת בשלל צבעים וגם ידע, שאמנם זה חפץ יקר ביותר.

ורבי, כל ימי חייו לא נהנה כלל וכלל מעשרו הרב ולא החשיב אותו, רק השתמש בו לקיים מצוות התורה בהידור. גם ביתו המפואר, בגדיו היקרים וכל חפצי החן שברשותו רק שימשו להרבות את כבוד בית דוד המלך בעיני הגויים, כדי שלא יזלזלו בישראל וכדי להרבות את כבוד התורה ולומדיה.

למה לי מרגלית זו, ומה אשלח תמורתה? חשב רבי יהודה.

עשה רבי יהודה בחכמתו ושלח את מתנתו, מזוזה כשרה, כתובה בהידור ובתוך נרתיק נאה.

ארטובון חכה במתיחות ובסקרנות לשובו של השליח. כשהגיע, מיהר, נטל מידו את מתנתו של רבי והציץ בה. מי יתאר את אכזבתו, כשראה, מה היא! מזוזה! מזוזה פשוטה, אמנם כשרה ומהודרת, אבל בכל זאת, רק מזוזה!

התרעם מאד ארטובון על רבי ושלח לו מכתב שני:

מה זאת עשית לי?! אני שלחתי לך דבר שאין שוה לו בעולם, ואתה שלחת לי דבר שאפשר לקנותו אצל סופר במטבע אחד! האם זו תמורה נאותה?! כתב לו רבי תשובה:

האמן לי, ידידי, שכל חפצייך וכל חפצי אינם שווים בערכם למזוזה, שהיא אחת ממצוותיה של התורה, והרי התורה יקרה מפז רב. ולא רק זאת! אתה שלחת לי דבר שעלי לשמרו. עלי לדאג שהמרגלית לא תאבד, שתהיה סגורה במקום בטוח מפני הגנבים, והדאגה לה יכולה להפריע את שנתו. ואלו אני שלחתי לך דבר, שקובעים בפתח הבית, והוא שומר עליך, ואתה יכול לישון בשקט במיטתך. ואפילו בזמן השנה הארוכה, שנת המוות, עדיין שומרת עלינו מצוות המזוזה שקימנו!

לא סיפרו לנו חכמינו זכרם לברכה, מה ענה ארטובון לרבי, אבל אם חכם היה ברואי הבין, שצדק רבי יהודה – אין כסף וזהב ומרגליות שווים בערכם למצוות התורה.

ניתוח והשוואה

בעיבודיה של סגל מקבלת הקורא הצעיר תשובה לשאלותיו, ואף יותר מכך. בעוד המקור מנסח את העלילה בקיצור נמרץ, וסומך על ידיעת הקורא מי הוא ארטובון, מרחיבה סגל ומפרטת את עושרו של מלך פרס ואף מסבירה מדוע שלח לר' יהודה הנשיא מרגלית. הערכת העושר והחומריות אף היא כולטת בדברי המלך בתחילת הסיפור: "ידע בלי ספק להעריך גם אותי ואת עושרי"; גם ההתפארות במרגלית הנדירה מודגשת. דברים אלה מוסברים בפירוש "עץ יוסף". אולם כאן נמסרים הדברים בלשון קלה ופשוטה, וסגל

מוסיפה פרטים שאין במקור ואין בפירושו והם יוצרים סיפור קרוב לילדים: "הניח ארטבון את המרגלית בקופסת זהב קטנה ויפה ושלה אותה בידי שליח נכבד ונאמן".

על יחסו של רבי לעושרו, אין אף מילה במקור. סגל מפרטת ומרחיבה בכך, שכן חשובה לה הדוגמא החינוכית שילמד הקורא מרבי ולא יחשיב את העושר הארצי:

ורבי, כל ימי חייו לא נהנה כלל וכלל מעושרו הרב ולא החשיב אותו, רק השתמש בו לקיים מצוות התורה בהידור. גם ביתו המפואר, בגדיו היקרים וכל חפצי החן שברשותו רק שמשו להרבות את כבוד בית דוד המלך בעיני הגויים, כדי שלא יזלזלו בישראל וכדי להרבות את כבוד התורה ולומדיה.

סגל מעמידה את רבי כדמות ניגודית לארטבון. העושר נפתס כאן כאמצעי להרבות את כבוד ישראל בעיני הגויים ולהרבות את כבוד התורה. כל הקטע הוא תוספת על המקור, אך מכין את הקורא ליחסו של רבי למרגלית שקיבל: "למה לי מרגלית זו?".

סגל מוסיפה רגשות בתיאור ארטבון: חיכה במתיחות ובסקרנות... מי יתאר את אכזבתו... התרעם מאד...". זו הרחבה ספרותית המלמדת על אייבהנתו את המתנה ששלח לו רבי: מזוזה.

דברי התשובה של רבי לארטבון הם עיקר המסר החינוכי, ובהם מודגש הרעיון שהמזוזה היא רק אחת ממצוות התורה שהיא יקרה מפז, "וכל חפצך וחפצי אינם שווים בערכם למזוזה". רבי מדגיש את רעיון השמירה: על החפץ היקר יש לשמור במקום סגור מפני הגנבים, ושמירה זו היא לטורח. כנגד זה שומרת המזוזה הקבועה בפתח הבית על האדם הישן לבטח במיטתו. דוגמה זו כוללת את כל העול המוטל על האדם בעל הנכסים שהוא משועבד להם ולשמירה עליהם, בעוד האדם הלומד תורה נשמר על ידה מכל רע. סגל, כדרכה, השמיטה את מדרש הפסוק ממשלי: "בהתהלךך" – בעולם הזה; "בשכבך" – בשעת המיתה; "והקיצות" – לעתיד לבוא בזמן התחיה. מכל זה היא משלבת רק את הפירוש למיתה, שנת המוות הארוכה, שגם אז שומרת המזוזה על האדם. בסיום הסיפור מעלה המעבדת את השאלה שישאל הקורא הצעיר: "מה ענה ארטבון לרבי"; או במילים אחרות: מה היה הסוף. והרי אגדת חז"ל באה להציג לפנינו את הרעיון ולא את סוף העלילה. אולם סגל, המדגישה שחז"ל לא סיפרו לנו את ההמשך, מוציאה את המסקנה הרעיונית-החינוכית מן הסיפור שהביאה ומוסיפה אותה כסיכום: "אין כסף וזהב ומרגליות שווים בערכם למצוות התורה" (עמ' 179).

עיבוד סיפור הגותי זה מדגים את עבודתה של יוכבד סגל הרואה כשליחות לעצמה לעצב את הדור הצעיר ברוח ישראל סבא. אין כאן הטפת מוסר, אלא הדברים מושמים בפני הגיבורים עצמם. המזוזה הופכת לסמל למצוות התורה בכללן, וכנגדה המרגלית היקרה היא סמל לחומריות ולעושר שמכבידים על האדם ומשעבדים אותו לשמור עליהם.

מובן שרעיונות אלה, גם אם הם מובאים בצורה סיפורית, לא כל ילד יקלוט אותם, ובפרט לא הקטנים.

סיכום

באגדות חז"ל המכונסות בחמשת כרכי "כה עשו חכמינו" פתחה יוכבד סגל צוהר רחב, שדרכו נכנסים הילדים לעולמם הקסום של חכמינו זכרונם לברכה. האגדות הכתובות במקורן בארמית אינן מובנות לילד, והן מפוזרות בתלמוד בבלי וירושלמי ובמדרשים רבים שאין דרכם של ילדים לעיין בהם. ביאליק ורובינצקי כינסו אגדות רבות ב"ספר האגדה", אף תירגמו אותן מארמית לעברית, אך שמרו על המסגרת המקורית המצומצמת ולא פירשו לילד את הטעון פירוש והרחבה (מלבד פירושי מילים בתחתית העמוד) – כך הפך "ספר האגדה" כספר למבוגרים והילד הצעיר לא יבין את האגדות בלי עזרת המבוגר. כנגד זה, ראתה לפניו יוכבד סגל את הילד גם בגיל הגן כמאזין מפי הגנת ובמיוחד בבית הספר כקורא עצמאי. כמחנכת ותיקה ויראת שמים שמה לה למטרה להעמיד את מעשי חכמינו כמופת וכחיקוי לילדים, ולקרוב אליהם "אפילו במקצת". יפה הבינה את השפעתו של הסיפור על נפש הילד, את הזדהותם של הילדים עם גיבורי הסיפור הטובים, ואת כעסם על עושי עוולה. הילד הקטן ער למשפט צדק ושמח עם הגמול לטוב והעונש לרשע. לכן מצויים בספריה נושאים כגון "משפט צדק" (כרך ג'), "הלבנת פנים" (כרך א'), "צדק ויושר" (כרך ה') וכדומה. עם זאת, השאיפה לתנך את הילד הצעיר מצאה ביטוי באגדות רבות הדנות ב"עזרה לזולת וגמילות חסדים" (כרך ב'), "כיבוד אב ואם" (כרך א') ו"אהבת הבריות" (שם).

האגדה, כמו המעשייה, יש בה פלאים וניסים. סגל שיבצה אגדות רבות שבהן הנס והפלא מעוררים את דמיונו של הילד הצעיר. אולם, כדרכה של אגדת חז"ל אין בניסים אלה מעשי כשפים אלא "צדיק גוזר והקב"ה מקיים", כגון המעשה שהובא לעיל על "בקעת הזהב", או האגדה על ר' פנחס בן יאיר שגזר על גינאי הנהר שיחלוק מימיו כדי שיוכל לעבור ולקיים מצוות פדיון שבויים (כרך ג'). כמו כן כינסה יוכבד סגל כמה אגדות על אליהו הנביא עושה הניסים, שמהן ילמד הקורא "שדרכי ה' נסתרות המה, ולא כל מה שנראה לך טוב, הוא טוב באמת וכל מה שנראה לך רע הוא רע באמת!" (ג, עמ' 240). זו היא גישתה החינוכית של המעבדת, וכאן היא נשמעת מפי אליהו הנביא ולא כהטפת מוסר.

עמדנו במאמר על דרכי העיבוד שיוכבד סגל נקטה בהן. העיבוד הספרותי, שבו שילבה דיבור ישיר והעלתה את הדרמטיות של העלילה, הוסיפה תיאורים חיים ומחשיים של המאורעות, והוסיפה רגשות ומחשבות לגיבורי הסיפור, כל אלה מקרבים את האגדה לילד, אף שבמקורה היא חמציתית "ויבשה", כביכול. בעיבוד התוכני הוסיפה סגל רקע

היסטורי ופרטים ביוגרפיים המקילים על הבנת הילד ומחיים לפניו את הדמויות הפועלות. שילוב הדינים בסיפורים רבים מקל אף הוא על הבנת העלילה ומעמיק את ידיעתם של הילדים.

מובן שהעיבוד הלשוני – התרגום מארמית לעברית בת זמננו תוך שמירה על לשון חכמים – תרם הרבה לחיבור אגדות אלה על הילדים. פירושי המילים הקשות והמושגים הזרים שפירשה סגל בסוגריים תוך כדי הסיפור, עושים את הקריאה לקלה ושוטפת. אם נשווה את עיבודיה של סגל ב"כה עשו חכמינו" לעיבודיו של י"ב לבנר בספרו "כל אגדות ישראל", נעמוד על הבדלים בולטים ביניהם. לבנר תירגם את האגדות ללשון המקרא, כלל בין האגדות המעובדות הרבה מדרשי פסוקים, הקשים לתפיסת הילד, וצירף יחד כמה וכמה מקורות והפכם לסיפור אחד. ב"כה עשו חכמינו" יש עיבוד של סיפורי עלילה ולא מדרשי פסוקים. ואם היה במקור מדרש פסוקים, על פי רוב השמיטה אותו סגל. כמו כן, רוב האגדות מעובדות על ידי סגל על פי מקור אחד, ומעטים מאד צירופי המקורות.

רבים מאד הקוראים שינקו בקטנותם מאגדות "כה עשו חכמינו", וזוכרים אותן גם בכרותם, בבחינת "גירסא דינקותא". דורות של ילדים קראו וקוראים גם היום את ספריה, ואגדת חז"ל שגורה על פיהם. בכך תרמה יוכבד סגל תרומה תרבותית וערכית גדולה מאד, הן לספרות הילדים העברית והן לחינוך הדור. ועל כך ראויה היא לברכה!